

болжээ. Ингээд 1945 оны 2-р сарын 4-12 хүртэл болсон Крымын хэлэлцээрээр Монголын тусгаар тогтнолыг Зөвлөлт Орос, Америк Англи гурван улсын тэргүүн зөвшөөрч гарын үсэг зурахад Рузвельт ерөнхийлөгч их үүрэг гүйцэтгэжээ.

Эцэст нь дүгнэхэд:

Франклин Делано Рузвельт (1882-1945) Америкийн ерөнхийлөгч 1933-1945 он хүртэл 12 жил хийсэн, 4 удаа сонгогдсон төрийн том зүтгэлтэн юм. Тэрээр их ч мэдлэг боловсролтой, ухаантай, хүн чанартай том зүтгэлтэн байжээ. Монголчууд Рузвельт ерөнхийлөгчийн ач тусыг мартаж болохгүй билээ. Монголын ард түмний дотор хамгийн өндөр нэр хүнд олсон ерөнхийлөгч бол Рузвельт мөн билээ.

МОНГОЛ, АМЕРИКИЙН ХАРИЛЦАА: XX зууны эхэн хагаст

МУИС, ОУХС-ийн багш,
доктор (Ph.D) Д.Уламбаяр

Америкийн капитал Монголд нэвтэрч эхэлсэн нь

XIX зууны сүүлч XX зууны эхээр Алс Дорнодод Орос, АНУ, Япон, Өрнөдийн их гүрнүүд нөлөөний хүрээгээ цэрэг зэвсэг, эл, далд улс төр, дипломатын аргаар нэгэнтээ хувааж дуусч байлаа. 1899 онд АНУ Хятадад явуулах улс төр, эдийн засгийн цогц "нээлттэй хаалганы" бодлогыг зарлан тунхаглав. Энэхүү номлолыг АНУ-ын төрийн нарийн бичгийн дарга Ж.Хей санаачлан боловсруулж, Конгрессоор батлуулан улмаар 1899 оны есөөс арван нэгдүгээр сард Англи, Герман, Франц, Хаант Орос, Япон, Италийн Засгийн газруудад ноотоор мэдэгджээ. "Нээлттэй хаалганы" бодлогын мөн чанар нь их гүрнүүд Хятадад тэгш эрх эдэлж нэвтрэн ороход оршиж байв.

АНУ Номхон далайн орнуудад газар нутгийн сонирхолтой байсан бөгөөд Чин улс, Хятадын зүгт юуны өмнө худалдаа, эдийн засгийн сонирхол давамгайлж улс төр хоёрдугаарт тавигдаж байлаа. Америк нь бусад их гүрнүүдийн нэгэн адил Хятадын асар

Д.Уламбаяр

"Монгол Америкийн харилцаа XX зууны эхэн хагаст"

АЛТАН АРГАМЖ

удам зах зээл, байгалийн баялаг, хямд ажиллах хүч, стратегийн байршилд анхаарлаа хандуулж байв.

1909 оны 12 дугаар сарын 14-нд АНУ, Манжуурын бүх төмөр замыг тухайлбал Дорнод Хятадын төмөр зам, Өмнөд Манжуурын төмөр зам хоёрыг "нийт дундын болгох" тухай төрийн нарийн бичгийн дарга Филандер К.Ноксын төлөвлөгөөг зарласан нь хэрэг дээрээ өөрийн хүчирхэг эдийн засагт түшиглэн, тэндээс Япон, Хаант Оросыг шахаж гаргахад чиглэгдэж байв. Энэ саналыг Хаант Орос, Япон хоёр эс хүлээн авбал АНУ Цзиньчжоу-Айгунягийн чиглэлээр төмөр зам тавихаар төлөвлөжээ. Ноксын төлөвлөгөөг Мугдэн дэх АНУ-ын консул Виллард Стрейт улам тодотгон 1909 оны сүүлээр "Манжуур, Монгол болон Оросын Алс Дорнодод" Америкийн эдийн засгийн хяналт тогтоох төлөвлөгөө" боловсруулан энэ асуудлаар Чин улсын Засгийн газартай хэлэлцээр хийж энэ тухайгаа төрийн департаментдээ мэдээлж байжээ.

Манжуур ба Монголын талаар АНУ-ын эл бодлогыг Хаант Орос, Япон хоёр хамтран эсэргүүцэж чадахгүй ахул Алс Дорно зүгт байр сууриа америкчуудад алдаж болох байлаа. Иймээс 1910 оны эхээр Япон, Хаант Орос хоёр Манжуурын төмөр замуудыг "интернационалчлах буюу биеийг нь даалгах" АНУ-ын саналыг огтхон ч зөвшөөрөхгүй гэдгээ албан ёсоор мэдэгджээ. Гэсэн хэдий боловч Америкийн үйлдвэр, худалдааны бүлгийнхэн Хятад дахь ашиг сонирхлоо хэрэгжүүлэх өөр зам хайсан бөгөөд 1910 оны зунаас Англи, Франц, Германы компаниудтай нийлж Хунань, Хубэй төмөр зам байгуулах ажилд оролцох болсон байна.

Ийнхүү XIX зууны сүүлчээс АНУ-ын Алс Дорнодын ашиг сонирхол буй болж төрийн бодлогын хэмжээнд хүртэл тавигдаж Монгол ч энэ хүрээнд багтах болсон байна. Ийм дээрээс Чин улс, Хаант Орос, Японы зүгээс баруун Европ, америкийн эдийн засаг, улс төрийн нөлөөг Монголд нэвтрүүлэхгүй хаалттай бүс нутаг байлгаж дангаар эзэмшихийн тулд ил далд төрөл бүрийн арга хэрэглэж байв. Үүний тод жишээ нь Чин улсын Засгийн газраас Монголд явуулж байсан "шинэ засгийн бодлого" гэгч байв. Гэвч Монгол нь хүссэн, хүсээгүй дэлхийн капиталист зах зээлийн хүрээнд улам бүр татагдан орж, европ, америкийн бараа, таваар хятад худалдаачдаар дамжин Монгол газар үзэгдэх

Д.Уламбаяр

"Монгол Америкийн харилцаа XX зууны эхэн хагаст"

болж, XIX зууны сүүлчээр америкийн капитал цутган орж ирэх нь үлэмж болжээ. Удалгүй тэд өөрсдөө худалдаа, эдийн засгийн үйл ажиллагаагаа эрхлэн явуулах болов. 1896 онд Америкийн төмөр зам, хөлөг онгоц, банкны салбарыг нэгтгэсэн синдикатын нэрийн өмнөөс ноён Ж. Баш Монголд "газар, ой, мод, уурхай нээж ашиглах тухай" саналаа Чин улсын Засгийн газарт тавьжээ.¹ Гэвч Чин улсын Засгийн газар Хаант Оросын шахалтаар ноён Ж. Башид концесс олгохоос татгалзжээ.

Америкийн үйлдвэр, худалдааныхан Монголын зах зээлд нэвтрэхийн тулд Хятадын далайн боомтыг Монголтой төмөр замаар холбохын чухлыг тэмдэглэж байв. 1900 онд Линдон Бейтс хэмээх америк иргэн Монголд ирж, байдалтай танилцан нутаг буцаж очоод "Хятадад очих Оросын зам" гэсэн зохиол бичээд түүндээ Монголоор туушид нь төмөр зам тавих ахуй АНУ-аас Азийн гүн руу худалдаа хийх боломж нээгдэх юм гэж тэмдэглэж байжээ.²

Энэ үеийн нэг онцлог нь Европ, Америкийн туунчлан Оросын капитал нэвтэрч эхэлсэн нь Монголын зах зээлийг эзлээд байсан Хятадын худалдаа, мөнгө хуульч капиталтай өрсөлдөх томоохон хүчин зүйл болсоор байсанд оршино. Америк, Английн худалдааны үйл ажиллагаа Монголоор түгж, хятад, оросын худалдааг шахаж байсан учир нь дээрх улсууд үйлдвэрийн өндөр хөгжилтэй, бараа таваар нь хямд, хийц чанар сайтайгаас гадна усан замаар тээвэрлэхэд хямд байдалтай холбогдож байв.

Москвагийн худалдааны шинжилгээний ангийнхан Монголын ноосны арилжааны тухай судлан бичихдээ: Монголоос зөөх ноосыг Тэнжинь, Хаалган зэрэг хотуудад машинаар тээвэрлэн далайн чанадад зөөвөрлөнө. Монголын хонины ноос Хаалган, Тэнжинь руу их хэмжээгээр гарч, тэндээс Америк, Англи руу илгээнэ. Эдгээр ноосны 4/3 хувь нь Америкт гарч байжээ.³

Монголд хамгийн өргөн хэрэгтээний гүйлгээтэй бараа бол даалимба байв. Даалимбыг Америк, Англид үйлдвэрлэж, хятадад будаад Монголд явуулдаг байжээ. Монголоос ноос, арьс шир болон бусад түүхий эд Хятадаар мөн бага зэрэг нь Оросоор дамжин Америк, Англи, Германд гардаг байжээ.⁴

1907 оноос Америкийн худалдааны анхны пуусууд Хүрээнд байгуулагдаж үйл ажиллагаагаа явуулж эхэлжээ. Улмаар Хүрээний зүүн хэсгийн дэнж дээр америкийн Рихард, Стүкен-Зергатеений

дэлгүүрүүд нээгдэж, энэ нь Монголчуудын дунд "Американ дэнж" хэмээн нэрлэгдэх болсныг АНУ-ын төрийн нарийн бичгийн дарга агсан Ж. Бейкер Монголд айлчлахдаа дурсан хэлж байсан билээ. Америкийн пуусууд гол төлөв хонь, тэмээний ноос худалдан авч байжээ. Үнэхээр XX зууны эхний арван жилд гэхэд америкийн худалдааны үйл ажиллагаа Монголд нөлөө бүхий болж ирсэн байна. Тухайлбал, "Манай үйлдвэрийн бараа, боловсруулсан арьс шир, төмөр эдлэл болон бусад бараа таваар Монголын зах зээлээс аажмаар шахагдан Хятад, Америкт үйлдвэрлэсэн бараагаар солигдож байна."⁵ гэж Москвагийн худалдааны ангийнхан тэмдэглэж байлаа. Мөн английн жуулчин П. Бэнд "Монголтой хийдэг Оросын худалдаа сүүлийн арван жилд Герман, Америкийн өрсөлдөөнөөс болж буурч байна."⁶ гэж тэмдэглэж байв. 1910 онд Томскийн худалдааны шинжилгээний ангийнхны тайланд дурьдсан нь "Англи, Америк хоёр усан зам ашиглан зөвхөн Хятадаар үл барам хятадаар дамжуулан Монголыг өөрийн бараа таваараар бэлхүүлэн Оросын худалдаачдад сүрхий цохилт өглөө."⁷ гэжээ.

Олон үндэстний корпорци "Mongol-Or" Америктай холбогдох нь

Америк, Европын компануд Монголд худалдааны үйл ажиллагаа эрхэлж байсан төдийгүй ашигт малтмал, тухайлан алт олзворлох чиглэлээр өргөн хүрээтэй үйлдвэрлэлийн үйл ажиллагаа явуулах болжээ. 1901 оноос Түшээт хан аймгийн Ерөө зэрэг газруудад Америк, Франц, Орос, Хятад, Бельгийн хувь нийлүүлсэн "Монготор" гэдэг корпорациас алтны уурхай нээжээ. Тус нийгэмлэг анх 2.8 сая мексик долларын хөрөнгөтэй байсан нь 1919 болоход 10 сая 471 мянган мексик долларын өртөгтэй, 606 пүү алттай болсон байна.⁸ Үүнээс бүх зарлагаа хасаад 5 дахин илүү ашиг олж авч байжээ.

"Монгол-ор"-ын үүссэн түүхийг нэхэн үзвэл сонирхолтой юм. 1896 онд Чин улсын төрийн зүтгэлтэн, дипломатч, 1895 оны Шимоносекийн анхийн гэрээнд гарын үсэг зурж байсан Ли Хунжан (1823-1901) Санк-Пётербургт Хаант Оросын Сангийн сайд, дипломатч, Сергей Юльевич Виттегийн урилгаар айлчилжээ. Хэдийгээр Ли Хунжан Оросын эзэн хааны ширээнд залах ёслолд (мөн Японы эсрэг цэргийн холбоотны нууц гэрээнд гарын үсэг

зурах) оролцох байсан ч монголд алтны уурхай нээж ажиллуулах талаар нууц хэлэлцээг Витетэй давхар хийх явдал байсан бөгөөд зорилгоо ч биелүүлжээ. Тэрхүү нууц хэлэлцээрт хэлмэрчээр оролцсон хүн бол Хятадын далайн гаалийн албанд олон жил алба хашиж хожим нь Ли Хунжаны хувийн нарийн бичгийн дарга болсон Бельги улсын харьяат фон Грот гэгч байлаа. Тэрбээр хятад хэл, хятад ёс, заншил нэвтэрхий мэддэгээрээ Бээжин дэх европыхны дунд ихээхэн нэр хүндтэй байжээ. Витте, Ли нарын хэлэлцээ зөвхөн монголд алтны уурхайн нийгэмлэг байгуулах асуудлыг шийдвэрлээд зогсоогүй энэхүү нийгэмлэгийг санхүүжүүлэх Орос-Хятадын Банкыг Бээжинд нээх², аажимдаа Монголд түүний салбарыг нээх асуудлыг ярилцжээ. Ингэж "Монголор"-ын асуудал шийдэгдмэгц түүнд хувь нийлүүлэн оролцох улс орнуудыг сонгох, тоног төхөөрөмж хаанаас нийлүүлэх, олборлосон алтаа хаана борлуулах зэрэг ажилд шуурхайлан оржээ. "Монголор"-т Оросын алтны уурхайн нийгэмлэг "Золоторос", "Мендельсон Ко" гэдэг Германы компани, Орос дахь үйлдвэрийн асуудал эрхэлсэн Парисын Ерөнхий Хороо, Санкт-Петербургийн олон улсын банк, Франц-Нидерландын хамтарсан банк, Хятадын газрын баялаг ашиглах синдикат, Америкийн томоохон трест болох "Коттон Ойл трест", "Стандарт ойл Ко"-гийн Хятад дахь салбарууд хувь нийлүүлжээ.⁹ Мөн тус нийгэмлэгт Оросын хатан хаан Мария Феодоровна, Бельгийн хаан Леопольд, Манж Чин улсын төрийн түшмэл Ли Хунжан нар хувь нийлүүлсэн байна. "Монголор"-ын удирдах зөвлөлийг байгуулж, түүний бүрэлдэхүүнд хожим Орос, Хятадын банкны ерөнхий хорооны дарга болсон Э.Ухтомский, Францын том хөрөнгөтөн Ротштейн, Бельгийн үйлдвэрийн эзэн Браун де Тьеж нар байв.¹⁰ "Монголор"-ын 1900-1906 онуудад тараасан хувьцаа эзэмшигчдийн нэрсийн заримаас дурьдвал Браун де Тьеж 1900 онд 1520 ширхэг, 1901 онд 5320 ширхэг, 1906 онд 750 ширхэг хувьцаа авчээ. Фон Грот 1900 онд 1632, 1903 онд 1114 ширхэг хувьцаа авчээ. Америкийн "Коттон Ойл трест"-ын Хятад дахь салбар 1903 онд 1650, 1906 онд 1434 ширхэг авсан

² Энэ Банк 1896-1900 онд оршихдоо Хятадад 8, Манжуурт 6, Монголд 2 (Хүрээ ба Улиастайд) салбартай байв. 1910 оноос Орос-Азийн банк болон өрөжиж Монголд өөрийн салбарыг нээжээ.

байна. Энэхүү жагсаалтанд нийтдээ 100 гаруй хүн, пүүс байгууллагуудын нэр байх бөгөөд хувьцааны нийт тоо нь 1900 онд 7878, 1906 онд 7799 болж байжээ.¹¹

Хөгжтөөр буурай байсан Монгол оронд олон улсын хүчирхэг капиталын хөрөнгө оруулсан алтны энэ нийгэмлэг онцгой эрхтэй байв. Тухайлбал, өөрийн цагдаа, шүүхтэй, утсан болон зам харилцаатай, гэрэл цахилгаантай, тухайн үедээ орчин үеийн гэж хэлж болохоор америк үйлдвэрлэсэн уурын болон усан тээрэмтэй, олон арван форд машин, техниктэй, 1000 гаруй ажилчидтай газар байжээ. Оросын эрдэмтэн Е.М.Даревскагийн бичсэнээр Ерөө голоор жижиг оврын усан онгоц явж байсныг тэмдэглэжээ. Москвагийн худалдааны шинжилгээний ангийн тайланд тэмдэглэснээр: "4 дүгээр сараас 10 дугаар сар хүртэл Ерөө голоор "Серафим", "Работник" хэмээх 3-4 пүүд ачаа ачдаг усан онгоцууд явж байв. "Работник" таталга онгоц нь америкийн Миссурин мөхөнд явж байсан ба Сибирис орлуулж ирсэн. Уг нь түүнийг Өргөө хүртэл явуулах санаатай байсан..." гэжээ. Эдгээр онгоцууд урьд нь "Байгаль нуурын усан онгоцны болон худалдааны нөхөрлөл хэмээх компанийх байсан"¹² гэжээ.

"Монголор" алтны уурхайн эзэд алтны ашиг орлогоос гадаа аж ахуйн өөр салбарт ашиг нээхийг эрмэлзэж байжээ. 1916 оны 10 дугаар сард Монголын Гадаад Яамны умарт хэлтэст уурхайн хэргийг ерөнхийлөн шийтгэх түшмэл Фитингофос мэдүүлсэн бичигт "Хараа голын эрэг дээр хоёр десатин газар хэмжээлэн олгож, хятад ба бусад тариачны тариаг тээрэмдэх усны халуун уурын хүчээр хөдлөх тээрэм, нэгийг барихыг зөвшөөрөх ажааму... Миний байгуулсан тээрийн орчин тойронд нэгэн зуун модны дотор бусад ямарваа хүн нар тээрэм тавих эрхийг олгож үл болгоох ажааму" гэжээ. Түүнд Гадаад Яам зөвшөөрсөн хариу өгөхдөө бусдад тээрэм тавиулахгүй байх гортгийг 20-30 модноос хэтрүүлэхгүй болгон тогтоосон байна.

Богд гэгээний Засгийн газар байгуулагдсаны дараа 1912 онд "Монголор"-той гэрээ байгуулжээ. Гэрээний 4 дүгээр зүйлд тус алтны уурхайн нийгэмлэг олборлосон алтны 16 хувь хагасыг биет алтаар буюу тухайн ханшаар оросын цаасан мөнгөөр эсвэл мексик долларгаар Богд гэгээний санд оруулж байхаар заажээ. Түүнчлэн "Монголор"-ын олон уурхайд тусгай монгол түшмэдийг тавин хянах,

алтны орддыг хулгайлах, завших явдалтай тэмцэх үүрэг өгчээ.¹³ Олноо өргөгдсөний 3 дугаар он, өвлийн дунд сарын шинийн 1-нд Богд гэгээний Засгийн газар "Монгол улсын хязгаарын доторх олон зүйлийн уурхайг нээн шийтгэх дүрэм, хэмжээ" хэмээх 25 зүйлийг батлан явуулжээ. 1 дүгээр зүйлд "Тус улсын ба Орос ба Мэй улсын бусад аль ч улсын хүмүүн болбоос дотоод намнаа тодорхой мэдүүлэх, гадаад улсын хүмүүн болбоос гадаад намнаа мэдүүлэн дүрмийн ёсоор хэлэлцэн тэмдэгт бичиг хүлээн авбаас зохимой..." гэжээ. Мөнхүү дүрмийн 25 дугаар зүйлд заахдаа: "... уурхайн хөрөнгөөс хувь бодож манай улсын санд тушааваас зохино. Алтны 100 хувиас 20-30 хувь, мөнгө ба мөнгөний ус, хорголжины 100 хувиас 15-25 хувь, чулуун нүүрсний тос ба гууль, зэс, тугалтын 100 хувиас 10-12 хувь, чулуун нүүрс ба төмрийн 100 хувиас 5-15, цагаан алт ба очир алмас чулууны 100 хувиас 40-50, усан болор ба олон зүйлийн эрдэнийн чулуунаас 100 хувиас 30-40 хувьд хүргүүлэхээс хэтрүүлэхгүй болгон уурхайн хөрөнгийг элбэг, ховор ба үйлдвэрийн хүнд, хөнгөнийг нарийвчлан хянаж тухайд нийлүүлэх гэрээ бичгийн дотор хэлэлцэн тогтвоос зохимой."¹⁴ гэжээ.

Ерөөд ажиллаж байсан К.В.Титовын 1927 онд бичсэнээр Монголын санд мөн алт хайхад, алт олборлох газар авах, хэрэглэсэн мод, цэргийн хураамж нэмж авдаг байжээ. Фон Грот санд алт чигээр нь биш, харин ямар нэгэн гадаадын чамин сав суулга, бэлэг дурсгал өгөх төдийгөөр татвараа хаадаг байжээ.¹⁵ Фон Грот сүүлд Хүрэнзээс Хаалган дайруулан Тэнжинь руу төмөр зам тавих асуудлыг нэлээд хөөцөлдсөн боловч улс төрийн шалтгаанаас болж ажил хэрэг болоогүй байна. Мөн тэрбээр уул уурхайн ажил төдий л мэддэггүй байсан учир Америкийн Калифорнийн алтны уурхайд багагүй хугацаагаар ажиллаж байгаад 1912 онд Хаант Монголд эгэн ирж, Богд гэгээний Засгийн газраас алтны уурхайн зөвшөөрөл хүсч байсан боловч үүнийг нь татгалзжээ. "Монголор"-т америкаас оруулж ирж байсан тоног, төхөөрөмж нь монгол орны нөхцөлд төдийлэн зохицдоггүй байсан тухай баримт байдаг.

XIX зууны сүүлчээр Умард Америк, Өмнөд Африкт алтны томоохон орд нээгдэж энэхүү дуулианаар европ, азийнхан тэр зүгт аз туршихаар хошуурч байх зуур Монгол газар алтны орд нээгдсэн

тухай мэдээ ч түнээс дутуугүй түгж байсан байх бөгөөд Өвөр байгалаас Оросууд, хойд хятадаас нутгийн иргэд Түшээт хан, Сэцэн ханы нутагт олноороо ирж байжээ. Америкаас 40 гаруй инженер-техникийн ажилчид ирсний нэлээд нь хожим нь газар түрээслэн авчээ.¹⁷ 1901 онд Сэцэн хан аймгийн Хэрлэн Барсын чуулган даргад Хүрээний амбанаас илгээсэн бичигт Монгол дахь алтны уурхайн хэрэгцээнд зориулан Америкаас худалдан авчирсан машин хэрэгсэл, мөн тэндээс уригдсан 46 инженерийн хамт Жанчууд ирээд байгааг мэдэгджээ.

"Монголор" нийгэмлэг 4 жилд нэг тонноос дээш, үүний дотор 1910 онд 1974,4 кг (2 сая 501 мянга 691 рубль буюу 120 пун алт) олборлож байсан нь манай улсын түүхэнд (1990 оны байдлаар) олборлосон хамгийн их алт болж байв.¹⁸ Олборлосон алтны нилээд хэсэг нь Тэнжинээр дамжин Америкт багагүй хэсэг нь Оросоор дамжин Берлин, Амстердамд гарч байжээ. 1912 он гэхэд 1 сая 354 мянга 222 рублийн үнэ бүхий алт дээрх сувгаар гарчээ.¹⁹

Монголд болж байсан улс төрийн үйл явдлаас шалтгаалан тус нийгэмлэг 1919 онд хаагдсан байна. Харин 1920 оны дундуур АНУ-ын үйлдвэр, худалдааны хэсэг эзэд Хүрээнд ирж, Орос, Хятад, Франц зэрэг хувь нийтлүүлсэн "Монголор"-ын хувьцааг шилжүүлэн авах хэлэлцээг хийжээ.³ "Монголор" нь хэдийгээр 20 гаруй жил үйл ажиллагаа явуулсан боловч Монгол улсын төрийн сан хөмрөгийг арвижуулах, монгол газар шинэ цагийн үйлдвэрлэлийн харилцааны үндэс суурийг тавихад мэдэгдэхүйц нөлөө үзүүлсэн гэж дүгнэж болохоор юм.

Монголын төрийн тусгаар тогтнолын сэргэлт ба АНУ-ын чиг хандагт

1911 оны цагаагчин гахай жилийн хувьсгалаар монголчууд Манж Чин улсын ноёрхлыг эцэс болгож, төрийн тусгаар тогтнолоо шашин, төрийн хослон баригч Богд хаант Улсын хэлбэрээр сэргээн тунхагласан билээ. Энэ үеийн Монгол улсын эн тэргүүний зорилт нь хөрш орнууд болон их гүрнүүдээр тусгаар тогтнолоо хүлээн зөвшөөрүүлэх явдал байсан нь ойлгомжтой.

Энэ үед хаант Монгол улс хөрш орнуудаас гадна гуравдахь түншийг ихээхэн сонирхож байсан нь АНУ байлаа. Хаант Монгол

Улсын Гадаад хэргийг Бүгд Захиран Шийтгэх Яамнаас АНУ-д Богд гэгээнтний нэрээр илгээсэн ноот нь дорхи мэт байв. "...Мэй... улсын Гадаад хэргийн явдлын яамнаа мэдтүгэй хэмээн явуулах учир: ...манай Монгол улс нийт бүхнээр эртнээс тогтсоор ирсэн өөрийн газар орон ба шашин суртал, ёс журмыг алдахгүйгээр сахиж учир нэгэнт Чин улсаас салаад өөртөө тогтнож, өөртөө эзэрхэх улс төр байгуулаад Халх Монголлын шарын шашны эзэн Жавзандамба лам юугаан Монгол улсын хаан эзэн өргөмжлөн шашин, төрийг хослон баруулаад... зэрэг явдлыг эрхэм яамнаас олон улсад зарламуй хэмээн бичиг хүргэн ирвээс... мэдтүгэй хэмээн уламжлан Эрхэм засгийн хэрэг шийтгэх газар нэвтрүүлэн байцаан үзэж хүлээгээд тэрээ байгуулан худалдаа нэвтрүүлж улсын найрамдлыг зузаатгана уу..."²⁰ гэжээ. Энэ ноот бол Монгол улсаас АНУ-д хандсан албан ёсны анхны баримт бичиг байлаа. 1912, 1913 онуудад Богд Хаант Монгол улс Баруун европын улсууд, Америктай холбоо тогтоохоор Гадаад яамны тэргүүн сайд, Чин ван Ханддорж, ерөнхий сайд, сайн ноён хан Намнансүрэн тэргүүтэй төлөөлөгчдийг Санкт-Петербургт дараалан илгээсэн боловч амжилтыг олж чадаагүй юм. Харин энэ зуур 1913 оны 12 дугаар сарын 9-нд Нийслэл Хүрээнд Петербург, Константинополь, Хятадад элчин сайдаар ажиллаж байсан америкийн нэрт дипломатч, АНУ-ын төрийн нарийн бичгийн даргын Алс дорнодын асуудлаархи зөвлөх агсан Уильям В. Рокхилль гэргийн хамтаар хүрэлцэн ирж, Монгол улсын эрх баригчидтай уулзан, тус орны дотоод, гадаад байдлтай биечлэн танилцжээ. Монгол улсын засгийн газар олон улсын тавцан дээр жин нөлөө нь улам бүр өсөн нэмэгдэж байсан АНУ-тай шууд харилцаа холбоо тогтоож, түүгээр тусгаар тогтнолоо зөвшөөрүүлэн, тус тусын нийслэлд элчин яамнаа харилцан байгуулж, худалдаа, эдийн засгийн харилцааг бадруулан хөгжүүлэх, тэдний бүх талын дэмжлэг олохыг хичээсээр байлаа. Тухайн үед Хаант Орос улсад айлчилж байсан Монгол улсын ерөнхий сайд, сайн ноён хан Намнансүрэн Санкт-Петербургээс Засгийн газартаа тусгай цахилгаан утас илгээж "энэ Рокхилль бол Далай ламтай сайн харилцаатай хүн тул хэрэв тэр

²⁰ Мэй гэдэг нь Америк гэсэн хятад ханзны дуудлага.

хүсвэл Богд хаантай уулзуулах хэрэгтэй"²¹ хэмээсэн байв. В.Рокхилль Засгийн газрын нөлөө бүхий зүтгэлтнүүдтэй уулзаж байхад Оросын консул А.Я.Миллер байнга дагалдаж, орчуулагч нь хэлмэрчилж байсан учир анхнаасаа энэ аялал Хаант Оросын хяналтын дор явагджээ. Энэ айлчлалын тухай консул А.Я.Миллер засгийн газартаа мэдээлэхдээ: "Рокхилль засгийн газраасаа өгсөн тусгай үүрэг даалгаврыг биелүүлэхийн тулд ихээхэн аялал хийж яваа юм байна гэдэг сэтгэгдэл надад үлдээв."²² гэжээ. Америкийн судлаач Ж.М.Фритерс өөрийн бүтээлдээ Рокхилль бол АНУ-ын Засгийн газраас Монголд ирүүлсэн албан ёсны төлөөлөгч биш, Америкийн азийн нийгэмлэг хэмээх засгийн газрын бус байгууллагын шугамаар судлаачийн хувьд ирсэн эрдэмтэн хүн"²³ гэжээ. Рокхилль монголчуудтай ярилцахдаа та нар Орос нөхөддөө итгэж заавар зөвлөгөөг нь дагаж байх нь зүйтэй гэсэн санааг илэрхийлж байжээ. Тэрбээр дотоод явдлын яамны сайд да лам Цэрэнчимэдтэй уулзахад Монголын тусгаар тогтнолын асуудлыг да лам нилээд огцом байр сууринаас илэрхийлэхэд нь Рокхилль "Урьдын өнгөрсөн цагт муж байсаар ирсэн орон нэн даруй тусгаар тогтносон улс болж болохгүй"²⁴ хэмээгээд учрыг нь тайлбарлаж байв. Тэр 1913 оны 12 дугаар сарын 14-нд Хиагтаар дамжин Бээжин орохоор Хүрэнээс морджээ. В.Рокхилль монголд айлчилсан сэтгэгдлээ нутагтаа буцаж очсоны дараа 1914 онд "Америкийн азийн нийгэмлэг" сэтгүүлд нийтлүүлсэн ажээ.²⁵

Энэ үеэр Бээжинд англи хэлээр хэвлэгдэн гардаг "Пекинг Дейли Ньюс" сонинны мэдээгээр "Бээжин дэх Хойд Америкийн Холбоот Улсын элчин Юань-Шикайд" 1912 онд мэдэгдэхдээ Засгийн газар нь гадаад Монгол өөрийгөө тусгаар тогтносон улс хэмээн тунхаглахад нь дэмжихгүй"²⁶ гэжээ. Хэдий тийм боловч Монголд явуулж байсан Америкийн худалдаа, эдийн засгийн үйл ажиллагаа улам идэвхтэй үргэлжлэхийн хэрээр Хаант Оросын ашиг сонирхолтой тэр хэмжээгээр мөргөлдөж байв.

1916 оноос америкийн компаниудаас эрхлэн Хүрээ Хаалганы хооронд авто тээврийн лүүс нээх гэсэн чармайлтыг оросын дипломатууд хэдийнээс сурвалжлан мэдэж эсэргүүцэж байлаа. Оросын Гадаад Яамны сайдын туслах С.Нератов 1916 оны 1 дүгээр сарын 8-нд Хүрэн дэх төлөөлөгч А.Я.Милперт цахилгаан утас илгээхдээ "Хүрээ-Хаалганы хооронд авто тээвэр байгуулах тухай

төлөвлөгөөг Монголын Засгийн газар хэрхэн үзэж байгаа ба бидэнд ийнхүү үзгэл ашиггүй явдлыг эсэргүүцэх талаар таны ирүүлсэн утаснаас ер харагдахгүй байна”²⁷ гэжээ.

А.Я.Миллер ийм хатуу-үтгэй утас хүлээн авч америкийнхны ажил төрлийг нарийвчлан судалж, Монголын эрх баригчидтай уулзаж ятгалаг явуулах болов. Консул А.Миллер тун ч шалж салахгүй болохоор нь Хүрээний эрх баригчид америкчуудын саналыг зөвшөөрөхөөс түдгэлзжээ. Удалгүй 1916 оны 2 дугаар сарын 17-нд Гадаад Яамны сайд С.Д.Сазонов Бээжин дэх элчин В.Н.Круленскийн утсыг баримтлан А.Я.Миллерт мэдэгдэхдээ “Хүрээ-Чуулалт Хаалганы хооронд авто тээвэр хийхийг үл зөвшөөрнө гэж Монголын засгийн газар танд ам өгсөн бол та түүнийг албан бичгээр бататгахыг татгалзвал та юутай ч атугай түүнд нот бичиг илгээж танд өгсөн амлалтын нь анхааралдаа авлаа хэмээн тэмдэглэвэл зохимой. Цаашид юу болохыг утсаар мэдэгдэх ажаамуу”²⁸ гэжээ.

Хүрээ, Бээжин, Петербургийн хооронд оросын дипломатууд ингэж харилцаж байх зуур 1916 оны эцсээр “Андерсон энд Мейер Ко” хэмээх америкийн томоохон пүүсийн эрхэлсэн түшмэл дани иргэн Мейер Хаант Оросын бодлогыг сорихоор Бээжинд суугаа Оросын элчин сайд В.Н.Круленскийтэй биеэр уулзаж Хүрээ-Чуулалт Хаалганы хооронд авто тээвэр хийх компани байгуулах төлөвлөгөөтэй байгаа тухайгаа сонгожээ. Мейер ярихдаа авто тээврийн үйл ажиллагаа явуулах гэсэн учир нь дан ганц худалдааны зорилготой болохоос улс төрийн ямар ч учир холбогдолгүй юм. Ар Монгол руу бараа таваар оруулж, тэндээс их хэмжээгээр ноос, ноолуур худалдан авах бодолтой байна гэж тайлбарлажээ. Мейер цааш нь хэлэхдээ Ар Монгол дахь америкийн эрх ашгийг Хүрээнд дэх Хаант Оросын Консулаар хавсруулан хамгаалуулах санаатай байгаа ба энэ тухай асуудлаар Хаалган дахь манай худалдааны атташе ноён Рейнш, Вашингтонтой ярьж тохирлоо²⁹ гэжээ. Хаант Оросын элчин В.Н.Круленскийд энэ яриа таалагдаагүй нь ойлгомжтой билээ. Үнэндээ ч Хүрээ-Хаалганы хооронд америкчууд авто тээвэр нээх явдал Монгол дахь Оросын худалдаа, үйлдвэрийн эрх ашгт сөргөөр нөлөөлөх зүйл байсан нь илэрхий юм. Тийм учраас В.Н.Круленский Хүрээ-Хаалганы хооронд байгуулах авто тээвэр

АЛТАН АРГАМЖ

103

бол “Оросын эрх ашигт харш”, тэгээд ч Монголоос ноос худалдан авах нь одоо төвөгтэй болсон гэж Мейерийн төлөвлөгөөг эсэргүүцжээ. Тэгэхэд Мейер хариулахдаа “нэгэнт Оросын байр суурь ийм бол бид авто тээвэр үүсгэх бодлоосоо татгалзаж болох юм. Харин халхаас ноос худалдан авсаар байх болно.”³⁰ гэжээ. Энэ завсар Хүрээнд дэх Оросын консул америкийн компанийн эсрэг Хүрээний эрх баригчдыг ятгах зорилгоор 1916 оны 2 дугаар сарын 29-нд Монголын Гадаад яаманд илгээсэн мэдтүгэй хэмээсэн ноот бичигтээ: “Америк улсын хоршооны төлөөлөгч Мейер, Парсон хэмээгчийн хамт Нийслэл Хүрээний газар ирж, Хүрээ-Чуулалт Хаалган хоёрын хооронд цахилгаан тэрэг тавих тухай нарийн учрыг боловсруулсна хэмээх тул ямар зүйлийн хариу өгөх санаатай явдлыг хоёр улсын найрамдлыг бодож хариу ирүүлэх ажаамуу”³¹ гэжээ. Хариу ноотод 3 дугаар сарын 17-нд Монголын Гадаад яам бичихдээ “Манай Монгол улсын засгийн газраас тус улсын хязгаар дотор аль нэгэн замаар цахилгаан тэрэг явуулах эсэх талаар гагцхүү улс төрийн засгийн хэрэг ба ардын аж ахуйн байдалд харшлалтай явдал буй үгүй зэргийг үзэж, цагийг дагаж хянан тогтоовоос зохих ба бас ч энэ нь Монголын дотоод засгийн хэрэг мөн болох явдлыг эрхэм элчин генерал, консул нэвтрэхүйеэ толилцоор буй за”³² гэжээ.

Америкийн капитал урьдын адил Монголд шаргуу нэвтэрсээр байсан бөгөөд үүнийг нь Богд гэгээний Засгийн газар ч дэмжиж байв. 1916 оноос америкийн худалдааны хүрээнийхэн Чуулалт Хаалганаа өөрсдийн хөрөнгөөр “Монгол трейдинг” нэртэй компанийг байгуулж, Хүрээ-Чуулалт хаалганы хооронд тээвэр хийх болжээ. Үүний дараахан мөн “Андерсон энд Мейер Ко” пүүс өөрийн салбараа Хүрээнд нээн ажиллуулах болов. Эдгээр компаниуд Америкийн томоохон монопольт трест, синдикатуудтай холбоотой байлаа. Тухайлбал: “Монгол трейдинг” компани нь “Стандарт Ойл Ко” компанитай, “Андерсон энд Мейер Ко” компани нь америкийн “Интернейшнэл Корпорэйшин” хэмээх санхүүгийн томоохон нийгэмлэгтэй хэлхээ холбоотой байжээ. Энэ пүүс Шанхай хотод төвтэй байсан бөгөөд салбарууд нь Тэнжинь, Бээжин, Хаалган, Кантон, Харбин, Хон Конг, Владивосток, Хүрээ зэрэг хотуудад нээгдсэн ажээ.

Авто тээврийн америкийн компани хоёр машинтайгаар

ажилдаа оржээ. Анхны ажлаар яваа гурван америк, хоёр япон, нэг орос зэрэг хүмүүсийг саадгүй нэвтрүүлэхийг Нийслэл Хүрэн дэх Хятадын төлөөлөгч Чен-И-гийн хүсэлтээр Монголын Засгийн газар 1918 онд бүх чуулгануудад тушааж байв. "Андерсон энд Мейер Ко" пүүсээс Монголын Сангийн яамны тэргүүн сайд, гүн, лам Лувсанбалдан засгийн албанд хэрэглэхээр 30000 хятад янхааны зээлтийг 6 сарын хугацаагаар янхаан тутам нь 12.5 мөнгөний хүүтэйгээр 1917 оны сүүлээр авч байжээ³³.

Тэр үед Америкийн худалдаачдаас гадна судалгаа, шинжилгээний анги, жуулчид Монголд ирэх нь ч олширч байлаа. Тухайлбал, Америкийн төв Азийг судлах шинжилгээний ангийн удирдагч проф. Р.Ч.Эндрюс (1884-1970) тэргүүтэй судлаачид 1919 онд Нийслэл Хүрэнээ авто хөсгөөр хүрэлцэн иржээ. Түүнтэй хамт бас Хятад дахь АНУ-ын цэргийн атташегийн төлөөлөгч, хошууч, гултиль, Америкийн ЭСД-ны нарийн бичгийн даргын хятад туслах, хошууч Прайс нар иржээ. Тэд Эрхүү дэх АНУ-ын консулын газартай холбоо тогтоохоор явж байсан ажээ³⁴. Түүнд "Андерсон энд Мейер Ко" компанийн төлөөлөгч Франц Август Ларсон зуучлан Богд хаанд бараалхуулжээ. Богд хаан тэдний хэрэг зорилтыг сонирхон, шинжилгээний ангийн ажилд анхаарал тавин газарч, хэлмэрч, унаа, хөсөг зэрэг бүхий л талаар тусалсан байна. Тэр үед Богд хаан Р.Ч.Эндрюсийн автомашиныг ихэд сонирхоход тэрээр Чуулалт хаалганаас шинэ машин авчруулан Богд хаанд өргөн барьжээ. Р.Ч.Эндрюс шинжилгээний ажлынхаа тухай хэд хэдэн өгүүлэл нийтлүүлсэн бөгөөд 1921 онд "Монголын уудам талаар хөндлөн гүлд зорчсон нь"³⁵ хэмээх бүтээл бичиж, Богд хаан, монголын тухай сайхан сэтгэгдлээр бичсэний гадна монгол нь америкийн капитал оруулах, түүхий эд олох чухал эх булаг болохыг ч тэмдэглэжээ.

Мөн үед америкийн "Миллиардуудын тойм" хэмээх сэтгүүлд "Олон улсын худалдааны тусын тулд Монголын хаант улсыг нээсэн нь" гэдэг өгүүлэл нийтлэгджээ. Түүнд: "Түүхий эдээр бусдыг хангах ба америк, европын үйлдвэрийн бүтээгдэхүүн борлуулах өргөн боломжтой зах зээл болох тавилантай гадаад Монголыг одооноос олон хүн шинэ ертөнц мэт үзэх боллоо. Ирээдүйд гадаад Монголд америк, английн компаниуд өөрсдийн салбарыг улам олноор байгуулах болно. Учир нь тус орон худалдааны чухал зах зээл

АЛТАН АРГАМЖ

105

болох нь маргаангүй"³⁶ гэжээ.

1915 оны Хиагтын гурван улсын гэрээгээр Монгол улсын тусгаар тогтнолыг хязгаарлаж, Хятадын хэмжээт эзэрхэл (сюзернитет), Оросын ивээл асрамжийн (протекторат) дор автономит улс болж, тус орны дотоод улс төрийн амьдрал нарийн төвөгтэй болсон байна. Европт дэлхийн I дайн эхэлсэн нь Хаант Оросын Алс дорнод дахь нөлөө ялангуяа Монголд мэдэгдэхүйц буурсан нь Хятадын тийм нөлөө Монголд тэр хэмжээгээр өсөхөд хүргэж байв. Энэ байдал цаашид гүнзгийрч японы талыг баримтлагч Сую Шүжэнь Монголд цэрэглэн орж автономитыг устгасан хийгээд Хойд хөршид Хаант засгийг унагаж большевик хувьсгал ялсан зэрэг нь Богд хаан, түүний шадар түшмэдүүдэд хэнээс тусламж хүсэх, хэнийг түшиглэх нь тодорхойгүй болж иржээ. Ийм түүхэн хүнд нөхцөлд Жалханз хутагт Дамдинбазар, Дипав хутагт Жамсранжав зэрэг нөлөө бүхий ноёд Америкийг түшиглэх санаа гаргаж байжээ.³⁷ Нөгөө талаар Цогт гүн Бадамжав зэрэг цөөхөн хүн Америк улс алс хол оршдог, Японоос тусламж хүсвэл хялбар бөгөөд хурдан бүтнэ гэж итгэж байв. Гэвч Япончууд Солонгосыг боолчилж байгааг мэдэж сонссон монголчуудад энэ санал таалагдсангүй.

Жалханз хутагт Америкаас тусламж гуйх саналаа Богд хаанд айлтгахад хаантан сайхь саналыг нь сайшааж өөрийн нь хэлэлцээ хийтгүн хэмээжээ. Жалханз хутагт америкийн "Андерсон энд Мейер Ко" пүүсийн төлөөлөгч Франц Август Ларсонтай (1870-1875) урьдчилан санал солилцоход тэрбээр АНУ бол баян чинээлэг, бага буурай улсыг дэмжин тэтгэх сонирхолтой, хэрэв Америк Монголыг дэмжвэл Хятадын засгийн газар төдийлэн эсэргүүцэж зүрхлэхгүй хэмээсэн байна. Ийнхүү 1919 оны өвлийн эхэн сард америк пүүсийн машинаар Бээжин орохоор нууцаар мордоод өвлийн дунд сард нийслэл Хүрэнээ буцаж иржээ.³⁸ Бээжинд хүрэлцэн очсон Жалханз хутагт АНУ-ын хэргийг түр хамааралч Чарльз Тэннитэй уулзаж Богд хааны захидлыг гардуулан өгчээ. Захидалд Америкийн засгийн газрыг Хүрэнд консулын газраа хурдан нээхийг ятган гуйгаад, аль болох хурдан нэвээл улс төр, худалдаа, хамтын ажиллагаа ихэд хөгжинө гээд, захидлаа Орос, Хятадын засгийн газраас нууж явуулсан болохоо ч дурьджээ.³⁹ Жалханз хутагт Дамдинбазар, хэргийг түр хамааралч Ч.Тэнни нарын уулзалт

Монгол-Америкийн харилцааны түүхэнд гарсан хамгийн анхны албан ёсны яриа хэлэлцээ байжээ.

1920 оны 4 дүгээр сард Хятад дахь Америкийн консул Чарльз Эберхарт Хүрээний байдалтай танилцахаар түр ирж нөлөө бүхий ноёд хутагт нар лугаа уулзахад тэд мөн л Америкийн консулын газрыг Хүрээнд хурдан байгуулахыг амаар хүсчээ. Дараа нь Жалханз хутагт, Дилав хутагт хоёр голлон Ар Монголын автономит эрхийг сэргээх шаардлагыг үндэслэн Богд гэгээнтний бичгийг шөнө дөл болгон боловсруулж өглөө нь Богд хааны тамга даруулж америкийн дипломатчийн сууж байсан байранд Жалханз хутагт очиж гардуулжээ. Сайхь бичгийн дотор "...Америк улс өөрийн шууд хамгаалалдаа авах, Хятадын засгийн газар сануулга өгөх, өөр бусад зохистой аргаар Монголын асуудлыг зориуд сонирхон монголчуудыг тэсвэрлэшгүй хүнд байдлаас ангижруулах ажламуу"⁴⁰ гэсэн байжээ. Бүх ярианд хэлмэрчийн үүргийг мөнөөх америкийн худалдааны "Андерсон энд Мейер" түүсийн төлөөлөгч Франц Август Ларсон гүйцэтгэжээ. Энэ Ларсон хэмээх швед гаралтай худалдаачин Монголд хэдэн жил амьдарч, монгол хэлийг бузгай сурч, мөн ч Богдын засгийн газрыг Европ, Америктай холбоход гавьяа байгуулсныг нь үнэлэн түүнд гүнгийн хэргэм зэрэг хүртээж, тухайн үеийн Монголын төрийн хамгийн дээд шатнал эрдэнийн алтан очир одонгоор шатнаж Монголын Ларсон гүн⁴¹ хэмээн алдаршжээ. Ардын хувьсгал ялсны дараа тэрбээр өөрийн бие даасан худалдааны "Ларсон энд Ко" компанийг байгуулж, 650 адууг хязгаар нэвтрүүлж өгөхийг Ардын Засгийн газраас хүссэнийг хориглож байсан бөгөөд уул морьдыг цэргийн хэрэгсэл болгохгүй, аж ахуйн зорилгод ашиглана гэсэн баталгааг дахин гаргуулсны үндсэн дээр зөвшөөрч байжээ. Ларсон удалгүй Америк буцсаны дараа 1930 оноос "Монголын гүн Ларсон" хэмээх ном⁴², "Монголын хутагт, хуварууд"⁴³, "Монголын сурвалжит язгууртнууд"⁴⁴ өгүүллүүд нийтлүүлжээ.

Ч.Эберхарт консулын газартаа буцаж, Монголын талын бичиг, захидлыг яаралтай хүргүүлж, тайлагнасан зүйлийнхээ дотор "Монголчууд сүлд хиймөр, тэмцэх чадвараа алдсан үндэстэн, угсаатан огтхон ч биш юм. Ямар ч түрэмгийлэгчийн балмад үйлдлийн эсрэг тэд зэвсэг барин шууд дайрах хэмжээнд хүртэл эсэргүүцэн тэмцэнэ. Монгол нь автономоо сэргээн босгож, хадгалж,

хамгаалахын төлөө хэдэн жилийн өмнө Оростой хамтран үйлдсэний нэгэн адил аливаа бусад бүх улс үндэстэнтэй хоршин хамсана... гэхдээ тэрээр Америк юм уу, Их Британи л шударга харилцаана гэдэгт тийнхүү итгэн ивээлд нь орох хүсэлтээ тов тодорхой илэрхийлж байна... хэрэв Монгол зохих ёсоор зэвсэглэдэг юм бол тэрбээр нийжигнэн хөдөлж автономоо сэргээн бататгахсан билээ"⁴⁵ гэж байжээ. Монголчууд болон бусад нүүдэлчдийн талаар соёлт ертөнц тухайн үедээ төдийлөн өндөр сэтгэгдэлтэй байгаагүй, америкийн албаны зарим хүмүүс ч мөн тийм байсан. Гэтэл Ч.Эберхарт "1920 онд Нийслэл Хүрээнд монголчуудын баатарлаг зориг, цэцэн, мэргэнийг үзэж гайхсан"⁴⁶ байна.

1920 оны зун Жалханз хутагт тэргүүтэй монголын төлөөлөгчид хоёрдох удаагаа Бээжин явахад Дилав хутагт бүрэлдэхүүнд нь оржээ. Дилав хутагт энэ аяллынхаа тухай дэлгэрэнгүй өгүүлэхдээ төлөөлөгчдийн нэн чухал зорилго нь Монголын автономийг сэргээхэд Америкийн дэмжлэг олох явдал байсан гэжээ. Жалханз хутагт Бээжинд АНУ-ын элчин сайдтай, Дилав хутагт америкийн цэргийн атташетыг уулзаж ярилцан санал солилцжээ. Ф.Ларсон аль аль уулзалтанд нь хэлмэрчээр оролцжээ. Америкийн дипломатууд монголын саналыг засгийн газартаа уламжлахыг амлав.⁴⁷

Монголын төлөөлөгчид мөн Хятадын ерөнхийлөгч, албаны бусад хүмүүстэй уулзсан боловч ямар нэгэн нааштай үр дүнд хүрээгүй байна. Дилав хутагт үүний шалтгааныг төлөөлөгчдийн олонхи нь хятадын талыг баримтлагчид байснаар тайлбарлажээ. Төлөөлөгчид хоорондоо үзэл бодлын талаар ялгаатай байсан учир нэгдмэл үйл ажиллагаа явуулах боломжгүй байжээ.⁴⁸

Хэрэв Америк улс дэмжлэг үзүүлэхгүй ахул зөвлөлт Оросоос тусламж авна гэсэн санаа бодол Богд гэгээнтэн болон зарим ноёдод байсныг Дилав хутагт дурдсан байна. Иймээс тэд АНУ-д тавьсан хүсэлтийнхээ хариуг хүлээхийн зэрэгцээ Зөвлөлт Оростой хэлэлцээ хийх замыг нээлттэй байлгажээ.⁴⁹

1914 оны 1 дүгээр сард АНУ-ын ерөнхийлөгч В.Вильсон энх тайвны нөхцлийн тухай 14 зүйлт саналаа конгресст илгээжээ. Энэхүү саналын гол агуулга нь олон улсын далайн тэнгист хөлөг онгоцуудын чөлөөтэй явах эрхийг хангах, тарифийн саадыг арилгаж, чөлөөт худалдааг хөгжүүлэх, зэвсэглэлийг хорогдуулж,

түүний баталгааг хангах, колончлолын асуудлыг алагчлалгүйгээр зохицуулах, европын орнуудын хил, хязгаарыг тогтоох, хамгийн гол нь 14 дүгээр зүйлд дурдагдсан бага, буурай ба их гүрнүүдийн хоорондын тэгш эрх, улс төрийн тусгаар тогтнол, нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдлыг харилцан хүндэтгэх тусын тулд үндэстнүүдийн Олон Улсын Холбоог байгуулах зэрэг болно. Энэ үед европт дэлхийн I дайн Антантын ялалтаар дуусч, Версальд энхийн гэрээ, дараалан Парист энх тайвны бага хурал чуулахад В.Вильсоны дурьдсан санал, түүний гол мөрийн хөтөлбөр болсон билээ.

Энэ тухай мэдээг Богд хаан болон Хүрээний бусад нөлөө бүхий ноёд Ф.Ларсоноор дамжуулан сонсож мэджээ. Тиймээс ч Богд гэгээний Засгийн газар алс холын АНУ-д хандаж, Монголын автономийг сэргээх хэрэгт дэмжлэг авах, Хүрээнд Америкийн консулын газрыг даруй нээж өгөхийг шартуу хүссээр байжээ.

Бээжин, Тэньжинд сууж байсан Америкийн консулынхан ч гэсэн большевизмын нөлөө, мөн Суюй Шүүжэнээр дамжин Японы нөлөө Монголд орж ирж байсан зэргийг харгалзан түүнчлэн, Америкийн худалдаа, эдийн засаг, улс төрийн ашиг сонирхлыг бодолцсон ч Гадаад болон Дотоод Монголын аль нэг өөрийн консулын газартай болох, нэн ялангуяа нийслэл Хүрээнд консулын газар даруй нээхийг Засгийн газартаа нэг биш удаа санал болгож байжээ.

1919 онд Бээжин дэх худалдааны атташе Ж.Р. Арнольд, консул Ч.Эберхард нар Монголын улс төрийн одоогийн байдал нь Орос, Хятад, Японы улс төрийн тоглоом болж тун ээдрээтэй байгаа тул Хаалганд консулын газар нээснээс Хүрээнд нээх нь Америкийн эрхэм дээд эрх ашигт илүү нийцнэ гэж Вашингтонд анхааруулжээ.⁵⁰ Бээжин дэх Америкийн худалдааны атташе А.В. Феррин мөн л энэ тухай Засгийн газартаа бичихдээ: "Монголчууд америкчуудтай тун элэгсэг дотно харилцдаг атлаа Орос, Япончуудаас ихэд болгоомжилдог. Америк орбн эндээс хэт алсад орших учир өөрсдийг нь тоох хүн олддоггүй гэж тэд боддог бололтой юм. Хэрэв Америк Өргөөд консулын газраа нээвэл улс төр, худалдааны үлэмж нөлөө олохын зэрэгцээ энэхүү гайхамшигт орны ирээдүйн хөгжилд тун их тус хүргэх хүчин зүйл болохсон билээ."⁵¹ гэжээ. Америкийн төв азийн шинжилгээний ангийнхны тайлан, тэдний бичиж

нийтлүүлж байсан өгүүлүүдэд ч дээрхи санаа бодлууд тусгагдаж байсан билээ.

Гэвч Богд гэгээнтний Засгийн газрын удаа дараагийн санал хүсэлтэнд АНУ албан ёсны хариу өгөөгүй нь⁵² энэ бүс нутаг дахь Орос, Хятад, Японы нөлөөний хүрээгээ тогтоосон ил, далд элдэв гэрээ хэлэлцээрт АНУ орооцолдоогүй, мөн Монгол Улсын хэт алслагдсан байдал, зах зээлийн хэт жижиг багтаамж зэрэгтэй холбоотой байснаар тайлбарлаж болох юм.

Гэвч АНУ Монголын төрийн тусгаар тогтнолын сэргэлтийг, Автономит Монголын Засгийн газрыг ч албан ёсоор шууд эсэргүүцэн татгалзсан юм уу, эсхүл энэ асуудлыг огт авч үзэхээс татгалзсан хэрэг биш байв. Олон улсын харилцаа, дипломатын хэв заншилд тогтсоор ирсэн "дуугүй байх нь эсэргүүцэний шинж биш" харин "чимээгүй байх нь зөвшөөрсний шинж тэмдэг" гэдэг зарчмаар асуудалд хандвал өөр тайлбар гарч болох юм. Уг нь 1915 оноос Чуулалт хаалганд консулын газар нээх тухай асуудал АНУ-ын төрийн департаментэд нэг бүс удаа яригдаж байжээ. Америкийн судлаач Алиса Кэмптийн судалснаар, АНУ-ын Засгийн газар Монголын тусгаар тогтнох эрмэлзлэл, түүнийг тойрсон улс төрийн элдэв яриа хэлнээс тоймтой тодорхой зүйл олж сонсоогүй ажээ. Тэгээд ч Хаалганд ч бай, Хүрээнд ч бай адилхан Хятадын нутаг дотор учраас Бээжин, Хүрээ хоёрын тэг дундаас Азийн төв болон хойд хэсгийн олон улсын байдлыг ажиглах "хаалга, цонх" байж болох үүднээс АНУ 1921 оны 4 дүгээр сарын 1-нд Хаалган хотноо консулын газраа нээжээ.⁵³

Ардын эрхт засагт Монгол улс ба Хаалган дахь АНУ-ын консулын газрын үйл ажиллагаа

1921 оны 7 дугаар сард Гадаад Монголд Зөвлөлт Орос Улсын дэмжлэгтэйгээр үндэсний ардчилсан хувьсгал ялж Ардын эрхт засаг тогтносон билээ. Шинэ тутам тогтсон Засгийн газрын тэргүүн зэргийн зорилтуудын нэг нь аанай л тусгаар тогтнолоо, ялангуяа өмнөд хөрш болон бусад олон улсаар хүлээн зөвшөөрүүлэх явдал байлаа.

Ардын эрхт Засгийн газар шинээр буй болсон хойд хөршид ихээхэн найдвар тавьж байсан учир нь 1919 онд Зөвлөлийн засагт

Оросын улсын ардын комиссариатаас автономит Монголын Засгийн газарт мэддүгтэй хэмээн тусгайлан илгээсэн ноот-бичиг мөн байлаа. Түүнд "Оросын ард түмэн Монголын тухай Япон, Дундад хоёр улс лугаа урьд хааны үед байгуулсан аливаа гэрээ зүйлийг цөм устгасны учраас үүнээс хойш Монгол улс болбоос өөртөө эрхт тусгаар нэгэн орон мөн тул Монголын дотоод хэрэгт ямар ч гаднын хүн нар оролцох эрхгүй, мөнөөхөн 1913 оны гэрээ бичгийг зогсоож Монгол улс тусгаар тогтносон орны ёсоор Бээжин, Петерград хоёроос асуулгүй аливаа олон улс лугаа шууд харилцан нэвтрэлцэх эрхтэй болсон явдлыг манай Зөвлөлт Засгийн газраас Монгол үндэсний улсад чухам мэдэгдэн тунхаглахын хамт манай Орос улс лугаа даруй харилцан нэвтрэлцэж элчин явуулан, эрх чөлөөт Монголын төлөөний хүмүүсийг манай Улаан цэргийн нэрийн өмнөөс тосон илгээх ажаамуу"⁵⁴ гэж мэдэгджээ. Тиймээс Ардын Засгийн газар тусгаар тогтносон орны ёсоор Дундад улстай найрамдлын барилдлагаг үүсгэн явуулахад Зөвлөлт Орос улсаар зуучлан туслуулах нь чухал гэж үзэж байлаа.

Нөгөө талд АНУ-тай урьд үүсгэж байсан харилцаагаа үргэлжлүүлэн хөгжүүлэх сонирхол байсан бөгөөд энэ нь нэг талд тусгаар тогтнолоо зөвшөөрүүлэх, нөгөө талд Дундад улстай харилцахад илүү нөлөө үзүүлж магад АНУ-ыг зуучлуулах явдал байжээ. Харин АНУ Монголыг Дундад улстай хэл амаа ололцсоны дараа л тусгаар тогтнолын асуудлыг нь хэлэлцэх, гэхдээ зуучлах саналыг нь идэвхтэй бөгөөд тууштай дэмжих чигтэй байсан нь дараа, дараачийн үйл явдлаар тодорхой болсон билээ.

Ардын эрхт засаг тогтсоны дараа 1921 оны 8 дугаар сарын 18-нд Хаалган хотноо суусан Америкийн анхны консул Самуэль Сокобин Хүрээнд анх удаа хүрэлцэн иржээ. Тэрбээр энэ албыг хашиж байсан хугацаандаа Хүрээнд таван удаа ирж байжээ.

Америк консул энэ аяллаараа Ардын Засгийн газрын ерөнхий сайд бөгөөд Гадаад хэргийн тэргүүн сайд Д.Бодоо, Дотоод хэргийн сайд да лам Пунцагдорж, Богд Жавзандамба хутагт зэрэг хүмүүстэй уулзсан байна. Тэрбээр Хүрээний байдалтай танилцсаны эцэст сая 9 дүгээр сарын 12-нд ерөнхий сайд Д.Бодоо хүлээн авч уулзан хэлэлцэхдээ Монголд үндэсний ардчилсан хувьсгал ялсны дүнд Ардын эрхт хэмжээт засаг тогтсон үнэнхүү учир байдал хийгээд түүний гадаад, дотоод бодлогын тухай

тайлбарлахын хамт өөрийн нэрийн өмнөөс АНУ-ын Гадаад хэргийн яамны сайдын* нэр дээр илгээх ноотыг ноён консулд гардуулжээ.⁵⁵ Тэрхүү ноотод "...Америк улсын гадаад хэргийн яамны эрхэм сайд танаа... манай Монгол... Богд хаан зэнээ хэвээр ширээнээ залж, ардын эрхтэй засгийн газар байгуулан, улсын дотоод хэргийг сайжруулан засаж, гадаадтай найрамдахыг эрмэлзэж бүхий элдэв учрыг сая нэгэнт тунхаглан зарласан тул...Одоо гагцхүү тусгайлан илгээх нь манай Богд хаан ба Засгийн газар хийгээд олны санал бол эрхэм улсын засгийн газраас манай Монголын ардын засгийн газартай эрхтэнээ гэрээ байгуулан, хоёр этгээдийн ашиг тусыг хөгжүүлэхийг хүсч байгаа тул эрхэм сайд Та толгилж даруйхнаа баяртай хариу хүртээх ажаамуу"⁵⁶ гэжээ.

Энэхүү илгээлтийн урьдын бичгээс ялгарах онцлог нь тусгаар улсын нэрийн өмнөөс хандсан, мөн ч консул биш элчин сайд солилцох тухай заалт байлаа. Хуучин түүх бичлэгт энэхүү ноотыг америк руу яаж илгээсэн нь тун бүрхэг байсан билээ. Энд нэг зүйлийг тэмдэглэхэд ноён С.Сокобин ерөнхий сайдтай уулзахдаа Монгол улс тусгаар тогтносоо албан ёсоор нотолж, гадаад олон улсуудад ялангуяа Дундад улсад тунхаглан зарлах нь чухал болохыг зөвлөсөн бололтой баримт юм. Үнэхээр ч хоёр хоногийн дараа өөрөөр хэлбэл 9 дүгээр сарын 14-нд ерөнхий сайд бөгөөд Гадаад хэргийн яамны тэргүүн сайдын нэрийн өмнөөс "Монгол улсыг тусгаар тогтносон тухай гадаад олон улсуудад тунхаглан зарласан бичиг"⁵⁷-ийг дэлхий дахинд зарлажээ.

Ноён консул мөн сардаа Богд Жавзандамбад бараалхжээ. Уулзалтын үеэр Богд гэгээн бас АНУ-ын Засгийн газарт илгээх тусгай бичгийг гардуулж, миний бие хүн амьтан бүхний сайн сайхан, энх тайван, найрамдал, нөхөрлөлийг эрхэмлэдэг хэмээн дурдаад АНУ Монголын тусгаар тогтнолыг Хятадын талаар хүлээлгэн зөвшөөрүүлэхэд зуучлан өгч дөхмийг үзүүлмүү хэмээн хүссэн байна. Тэрхүү бичгийг дор сийрүүлбэл "Хутагт би шарын шашны эзэн бөгөөд Монгол улсын хаан болох тул улс төрийн тухайн хэргийг миний засгийн газар лугаа хэлэлцэх буй за. Шашин, амьтны тухай миний бие төрөлхөөс амьтан бүхнийг энэрэн үзэх зохистой

*1921-1925 онд АНУ-ын төрийн нарийн бичгийн даргаар Charles Evans Hughes ажиллаж байв.

тул Дундад Иргэн улс манай Монгол хоёр харилцан дайсан бололцож, олон амьтанг зовоохгүй эв найрамдал дотор учраа ололцохыг үнэнхүү хүсэх тул эрхэм Мэй улсын төлөөлөгч манай хоёр этгээдийн олон түмний ард амьтны тус дор аль болохоор хэлэлцэхийг хичээх болов уу"⁵⁸ хэмээсэн байв.

Эдгээр бичиг баримтуудыг өөрийн илтгэлийн хамт Вашингтонд даруй илгээжээ. С.Сокобин Засгийн газартаа Монгол улсын улс төр, эдийн засгийн төлөв байдал, монголчуудын санааг зөв ойлгуулахад нэлээд төвөгтэй байсан бололтой. Ямар ч байсан тэрээр монголчууд бол ерөөс хятадууд биш, огт өөр улс үндэстэн мөн гэсэн түрүү үеийн зарим америк жуулчдын санал дүгнэлтийг дахин нотлон мэдээлж байжээ. Америк консул Монгол, Оросын харилцааны тухай илтгэлдээ бичихдээ "Болышевикуудын гол зорилго нь Монголын олон ардыг чөлөөлөхөд байсангүй, харин өөрийгөө Хятадаар хүлээн зөвшөөрүүлж, худалдааны харилцаагаа өргөтгөх, хувьсгалын эсэргүү цагаан оросуудыг эргүүлж авах тухай Хятадын Засгийн газартай хэлэлцээр хийхэд Монголоор дэнчин тавьж ашиглах явдал байв" гэсэн дүгнэлтэд хүрсэн байв. С.Сокобин Хүрээнд байхдаа монголчууд америкийнханд тун сайн хандаж байна. Америкийн капиталыг ардын засгийн газар дэмжих юм байна гэсэн сэтгэгдэлтэй Хаалган хотноо буцаж очоод америкийн үйлдвэр, худалдааны хүрээнийхэнтэй уулзаж, Монголд хөрөнгө оруулах нь ашигтай хэмээж байжээ.

С.Сокобиныг Хүрээнээс буцсаны дараа Монгол, Америкийн хооронд улс төр, эдийн засгийн харилцааны нѳаштай нөхцөл бүрэлдэж эхэлсэн боловч Вашингтоны эрх баригчид мөн л болгоомжлон Монголын талын хүсэлтэнд албан ёсоор хариу өгсөнгүй, харин өөрийн дипломатчдаа цаашдаа зөвхөн Хятад, Орос, Алс Дорнодын БНУ-тай Монгол улс ямар чиглэлээр харилцаж байгаа талаар тодорхой мэдээлж байх заавар өгчээ. Энэ үед Бээжинд шинээр томилогдон ирсэн Элчин сайд Жон Шерман Элчин сайдын яамныхаа хүлээн авалтан дээр "АНУ Дундад улсын ашиг тусыг хүндэтгэн үзнэ, Басхүү Дундад улсын газар нутгийг таслан хуваахад хүрвээс үл хүлээхүй хэмээмэй"⁵⁹ гэж мэдэгджээ. Эндээс нэг зүйлийг ажиглахад АНУ-ын Бээжин дэх ЭСЯ болон Хаалган дахь Консулын газрын Монголын талаарх байр суурь ялгаатай байсан бололтой байдаг. Тиймээс Вашингтон шийдвэр

гаргахдаа Бээжингээс ирж байсан мэдээлэлд илүү тулгуурлаж байсан бололтой байна.

С.Сокобиныг Хүрээнд ирсэн ажил явдлын талаар Зөвлөлт Орос улс дээд төвшинд мэдээлэлтэй байжээ. Зөвлөлт Орос улсын Засгийн газар Алс Дорнод дахь Олон улсын байдал ялангуяа Сибирийн аюулгүй байдлыг хангах үүднээс 1920 оны 4 дүгээр сард Алс Дорнодын БНУ-ыг байгуулжээ. Энэ улсын Гадаад хэргийн Яамны анхны сайдаар Б.З.Шумяцкий томилогдон ажиллаж байгаад 1921 оны эхнээс Зөвлөлт Орос улсын Гадаад хэргийн ардын комиссариатын Сибирь ба Монголын асуудал хариуцсан бүрэн эрхт төлөөлөгч, Коминтернийн Алс Дорнодын нарийн бичгийн дарга нарын газрыг толгойлж байх үедээ тэдгээр мэдээллийг Москвад дамжуулж байжээ. Тэрээр 1921 оны 9 дүгээр сарын 22-нд Г.В.Чичеринд илгээсэн цахилгаан угсандаа "...Нийслэл Өргөөнд ирсэн Америк консул Монголын хувьсгалт Засгийн газрыг улс орноос нь салгаж хөндийрүүлэх, манай нөлөөг устгах зорилгоор ноёд, лам нарыг нэгтгэн нягтруулахын тулд сар гаруй чармайн ажиллаж байна. Монгол, Хятадын хооронд Америк улс зуучлах мандатыг олж авахын тулд тэрбээр Вашингтоны эрх баригчдын өмнөөс улиглан гуйж, чингэвээс эдийн засгийн тусламж үзүүлнэ гэж амлаж буй. Нийслэл Өргөөнд намайг очихоос өмнө Америк консул Богд гэгээнд нөлөөлөн амжиж, түүгээр дамжуулан Монголын Засгийн газарт нөлөөлөхийг оролдож байна. Тэрбээр феодал-теократ этгээдээс голлон бүрэлдсэн олон нийтийн зүтгэлтнүүдийн зөвлөлтөөн гэгчийг зарлан хуралдуулж, америкчууд түүнд тулгуурлан ажиллахыг хүсч байна."⁶⁰ гэжээ. Б.З.Шумяцкий удалгүй Монголын төлөөлөгчдийг Москвад байхад 1921 оны 11 дүгээр сарын 2-нд В.И.Ленинд дараах захидалыг илгээсэн байна. Үүнд "Нийслэл Өргөөнөө сүүлийн үеэс америк, япон хүмүүс үзэгдэх болж, мөнгө, санга, бараа таваараар дэлгимдуулан монголд "найрамдлаа" тулган хүлээлгэх гэж ихэд хичээж байна. Гэвч монголчууд бидэнтэй тогтоосон найрамдалт харилцаандаа үнэнчээ илэрхийлэн, Богд гэгээн хүртэл (мэдээжээр олон нийтийн санаа сэтгэлийг дагаж) Хятадаас ирсэн Америк консулын улиглан ятгасны хариуд "төрийн хэргийн талаар манай Засгийн газартай ярилцана уу" гэж бичгээр хариулжээ. Өөрөө хэлбэл, эрх баригч Ардын хувьсгалт намтай ярилц гэсэн үг юм...Эл нам өөрийгөө

Коминтернийн гишүүн гэж үзээгүй юмаа гэхэд юу ч атугай "Коминтернийн үнэнч нөхөр" гэж үздэг юм"⁶¹ гэжээ.

Америкийн судлаач, дипломатч Алиса Кэмпби ноён С.Сокобины эхний айлчлалын талаарх мэдээлэлд "Төрийн департамент шуурхай хариу өгч АНУ Монголын ардын эрхт Засгийн газрыг эртхэн хүлээн зөвшөөрөх боломжийг алдсан байна." гэж дүгнэжээ.

Мөн үеэр С.Сокобины айлчлалын тухай "Уриа" сонины 1922 оны 11-15 дугааруудад "Монгол, Америк хоёр улсын тухай" нэртэй томоохон тайлбар өгүүлэл нийтлэгдэж байв.

С.Сокобин 1922 оны 1-2 дугаар сард Вашингтоны заавар ёсоор дахин нийслэл хүрээнд ирж судлах ажлаа үргэлжлүүлжээ.⁶²

Түүний энэ удаагийн аяллын зорилго нь Ардын эрхт Засгийн газрын урьд нь уулзаж байсан удирдлагуудтай тогтоосон харилцаагаа лавшруулах, большевик Оросын ивээл доорхи Монголын Засгийн газрын гадаад, дотоод бодлогын чиг хандлага, Монгол дахь Оросын нөлөө хэр байгаа, Монгол, Хятадын харилцааны шинж байдал зэргийг тандан мэдэх явдал байлаа. Америк консул Төрийн департаментэд уламжлахдаа Оросын нөлөө Монголд улам бүр лавширч тэдний дэмжлэг авсан залуу хувьсгалчид нэгтгээд сарын өмнөөс эрх мэдлийг олж хучийг олоод, Богд гэгээн, хутагт, ноёдын эсэргүүцэлтэй тулгарсан авч ерөнхий сайд бөгөөд гадаад яамны сайд Бодоо, дотоод яамны сайд, да лам Пунцагдорж нарыг огцруулж засгийн эрхийг үндсэндээ өөрсдийн гарт оруулж чадсан гээд Зөвлөлт Оросын Засгийн газар Монголыг тусгаар тогтносон улс хэмээн хүлээн зөвшөөрч гэрээ, хэлэлцээр байгуулсан атлаа өөрийгөө Хятадаар зөвшөөрүүлэхийн тулд өөрийн цэргийг Монголоос татан гаргаж Монголыг Хятадад эгүүлж өгөх тухай хоёр нүүрт бодлого явуулж байна гэжээ.

Вашингтоны удирдлага болон үйлдвэр, худалдааны хүрээнийхэн Монгол дахь алтны уурхайг багагүй сонирхож байсан учраас ноён С.Сокобин дунд тушаалын зарим түшмэдүүдтэй уулзаж уул уурхайн болон худалдааны талаар санал солилцжээ. Америк консул С.Сокобин гурав дахь удаагаа 1922 оны 5 дугаар сард Хүрээнд иржээ. Энэ удаа тэрбээр америкийн "Монгол трейдинг" пуусийн Хүрээнд дэх салбарын түшмэл Р.Н.Уилльямсийн хүсэлтээр Монголд хүрэлцэн ирсэн байна. Учир нь "Монгол

трейдинг" пуусийн нэгэн чех ажилтанг Бээжинд ажлаар очоод байхад нь улс төрийн хэрэгт холбогдуулсан учир тэрбээр Монголд ирэхээс татгалзжээ. Тиймээс хотын захиргаа Уилльямсыг тэр хэрэгт нь холбогдуулан (барьцаалан) баривчилж хорьжээ. Энэ асуудлаар америкийн дипломатч өөрийн иргэний эрх ашгийг хамгаалах үүднээс хоёр долоо хоногийн турш янз бүрийн тушаалын хүмүүстэй уулзаж ярилцсаны дотор цэргийн яамы сайд Сүхбаатартай гурав удаа уулзсан боловч суллуулж чадаагүй ажээ. С.Сокобин энэ байдлыг большевикуудын аюулаас хамгаалахын явуулга гэж үзээд Хаалган руугаа буцжээ.⁶³

Түүний 4 дэх удаагийн аяллын тайлангаас үзвэл 1922 оны зун хувьсгалчдын дотор зөрөлдөөн гарч ерөнхий сайд агсан Бодоо, да лам Пунцагдорж нарын 13 (15!) өндөр албан тушаалтан хувьсгалын эсэргүү хэрэгт холбогдож цаазлагдсан, түүний учир холбогдлын тухай байлаа. Зөвлөлт Оросын талыг барьсан залуу хувьсгалчид болон хуучин үеийн сурвалжит язгууртан, хутагт нар дундад улстай зөвшилцөн тусгаар тогтнолоо зөвшөөрүүлэх гэснийг нь Зөвлөлтийн эсрэг явуулга, хувьсгалын эсэргүү хэрэг хэмээн үзэж тийнхүү хэлмэгдүүлсэн байна гэжээ. Үнэндээ ч олон талаар тийм байсан юм. С.Сокобиныг суугийн удаа мөн оны намар Монголд ирэхэд нь түүнийг хувьсгалын эсэргүү этгээдүүдтэй хуйвалдан сүлбэлдэж байсан хэмээн хардаж сэрдэн энэ тухай төвийн монгол, орос сонин, хэвлэлээр муучлан бичиж, бүр persona non grata (итгэж үл болох этгээд) хэмээн түүнийг дахин ирвэл аюулгүй байдлыг нь хангаж чадахгүй гээд ернь америкаас ирсэн ямар ч хүнд итгэж болохгүй гэж албан ёсоор зарлаж байжээ.⁶⁴ Энэ бүх үйл ажиллагаа нь большевикуудын хийсэн ээлжит тоглоом байсан болох нь одоо ойлгомжтой билээ. Үйл явдал болж байх зуур Зөвлөлт Орос өөрийгөө Хятадаар хүлээн зөвшөөрүүлэх ил, далд явуулга хийж байсан бөгөөд Монгол-Хятадын харилцаанд зуучлах мандатыг ч алдахгүйг хичээж байв.

Үүний улмаас Вашингтоны удирдлага 1922 оны 12 дугаар сарын 4-нд ноён С.Сокобинд Монгол большевикуудын хяналтанд байсаар байгаа тохиолдолд Хүрээнд дахин очиж үл болохыг анхааруулаад, харин Хаалган хотоос ажиглалтаа үргэлжлүүлэхийг үүрэг болгожээ. Тэрбээр 1923 оны төдөө илгээсэн нэгэн илтгэлдээ цэргийн яамны сайд Д.Сүхбаатар хэрхэн таалал төгссөн тухай

бичээд, түүнийг "Монголын улаантнуудын дотроос хамгийн гарамгай нь байсан бөгөөд маш их эрч хүчтэй байсан, тэр ямар ч боловсролгүй, харин их үндэсний үзэлтэй, Хятадыг онц ихээр таалддаггүй нэгэн"⁵⁵ хэмээн тодорхойлжээ.

1923 оны 7 дугаар сард Бээжин дэх Америкийн цэргийн атташегийн доод тушаалын дарга Будбриж хэмээх нэгэн ан ав хийхээр Хүрээнд ирэхэд нь хэн ч саад хийгээгүй ажээ. Харин аюулгүй байдлыг нь хангаж байсан хамгаалахын албаны ажилтан оросын буриад түүнд хандаж тусгаар тогтносон монгол улсад яагаад Америкийн консулын газар анхаарлаа хандуулдаггүй байна хэмээн асууж байсан байх юм.

1924 оны эхээр консул С.Сокобин удирдлагадаа хоёр ч дэлгэрэнгүй мэдээлэл илгээсний дотор Монголын Засгийн газар тогтоомын шинжтэй болж байгаа учир нь залуу хувьсгалчдын тусгаар тогтнолын тухай гэнэн мөрөөдлийг нь хөөрөгдөх зэргийн ухаан оросуудад байна, гэхдээ Монголын засгийн газрын жинхэнэ бодлого, чухал хэргүүдийг орос зөвлөх нар болон оросын консул чиглүүлэн залж байна гэжээ. Түүнчлэн Хятадын төв засгийн газар Монголд эзэгнэлээ мөддөө сэргээж чадахгүй. Учир нь оросын ивээлээ гадна Монголын цэрэг цөөн боловч Хятадын ямар ч түрэлтийг няцааж чадахтайгаа болсон. Хятадууд Оростой тусгай хэлэлцээр хийж, Монголын тухай тохиролцохоос өөр арга байхгүй. Харин Оросуудын хувьд Хятадтай харилцах харилцаагаа Монголтой харилцахаас илүүд үздэг тул Оросууд ч мөн нэгэн адил хэлэлцээр хийхээс буцахгүй байх гэж бичиж байжээ.

Үнэхээр ч удалгүй Зөвлөлт Холбоот Улс, Дундад Улсын хоорондын 1924 оны 5 дугаар сарын 31-ний хэлэлцээрээр (5 дугаар зүйл) Гадаад Монголыг Дундад улсын сувернитетэд орших бүрэлдэхүүн хэсэг гэж тохиролцсон билээ.

АНУ энэ хэлэлцээрийн талаар маш их тодорхой мэдээлэлтэй байсан боловч Хятадын сувернитетэд орших салшгүй бүрэлдэхүүн хэсэг атлаа үнэн хэрэг дээрээ Зөвлөлтийн нөлөөний хүрээнд байгаад байдаг урьд өмнө байгаагүй "шинэ" status quo-г цаашид ажиглахаар нэг хэсэгтээ Хаалган дахь консулын газраа ажиглуулж байжээ.

1924 оны 5 дугаар сарын сүүлчээр Хаалганд шинээр томилогдсон консул ноён Э.Ф.Стентон ажилдаа оржээ.

Шинэ консул Э.Стентон ажилдаа ороод удалгүй Вашингтонд мэдээлэхдээ Богд хаан саяхан таалал төгсөж, улс төрийн байдал ээдрээтэй болсон ч Хүрээнд дэх Америкийн худалдааны үйл ажиллагаа хэвийн явагдаж байна гэжээ.

Мөн удалгүй 8 дугаар сард Монгол Ардын намын III их хурал хуралдаж байх үеэр Намын Төв Хорооны гишүүн, Бүх цэргийн жанжин С.Данзан баригдан цаазаар авахуулж Америк зэрэг гадаад орны зарим нэгэн хүмүүс баригдаж тэдэнтэй хийгдэж байсан Монголын гадаад худалдаа хумигдаж эхэлжээ. Энэ тухай Хаалганы шинэ консул төдөө мэдээллэхийн хамт Хүрээнд орос цэргийн нөлөө үлэмж болж, Хятад дотроо дайтаж эхэлсэн учир Монголыг Хятадууд захирах чадалгүй болсон гэжээ.

1925 он гарахад Хятадын дотоод дахь иргэний дайн, самуун улам гаарч, Хаалган хотод тулж ирсэн учир америк консул Э.Стентон Монголд дахин ирж чадаагүй ажээ. Хэдий тийм боловч Монголын талаарх мэдээ, сэлт олж Вашингтонд уламжилсаар байжээ. Түүний илтгэлд бичсэнээр Ар, Өвөр Монголд Зөвлөлтийн нөлөөгөөр хятадын генерал Фэн Юйсян нэлээд нөлөөтэй болж, цаашдаа бүх Хятадыг мэдэлдээ оруулан хувьсгалт засгийн газар байгуулаад Монголыг хувьсгалт Хятадын хэмжээт эзэрхийллийн (сюзерен) хагас бие даасан улс (доминио) болгох зорилготой ажиллаж байгаа боловч Зөвлөлт Оросууд түүний Монгол дахь нөлөөлөлд саад хийнэ гэжээ.

Америк консул Э.Стентоны 1926 оны намрын мэдээнд Монголын бүрэн эрх (суверен) хэмээгдэхүйн зарим хэсэг оросуудад шилжиж зөвлөлтчилөгдөөд Монгол хэмээх улсын орчин үеийн түүх нь Зөвлөлтийн түүхийн хавсарга болж байна. Монголчууд Зөвлөлтийн энэ нөлөөлөл хэтэрч байгаад нь мөн дургүйцэж байна. Ар, Өвөр Монгол, Хятад, Түвдэд дургүйцлийн уур амьсгал буй болж байгаа нь дотоодоос нь шалтгаалж байгаа хэрэг биш, харин Зөвлөлтийн явуулж байгаа бодлого, үйл ажиллагаанаас болж байна гэж үзжээ.⁵⁶

АНУ-ын төрийн департамент түүний эдгээр мэдээллүүдэд төдийлөн ач холбогдол өгөөгүй, харин Тагна-Тувагийн чиглэлд анхаарлаа хандуулах заавар өгчээ.⁵⁷ Учир нь өгүүлэн буй үед Бүгд Найрамдах Тува Ард Улс 1925 онд ЗХУ-тай, 1926 онд БНМАУ-тай найрамдлын хэлэлцээр байгуулж тусгаар тогтнолоо хүлээн

зөвшөөрүүлсэн зэрэгтэй холбоотой байсан байж болох юм.

Хаалганд шинээр томилогдсон консул Л.Кларк 1926 оны намрын сүүлчээр ажилдаа орж, анхны мэдээгээ илгээжээ. Түүний агуулга нь монголчууд болышевик зөвлөгч нартаа сэтгэл алдарч германчуудыг сонирхож байна. Тэд залуучуудаа Германд явуулж сургах болжээ. Хэрэв энэ хэрэг бүтвэл Монголд гадаадын худалдаа дахин чөлөөтэй нэвтрэн хөгжиж болох юм гэжээ. 1927 оны 3 дугаар сард Вашингтонд уламжлахдаа одоо Монголд зөвлөлт оросууд болон гадаадынханд таатай хандаж, ард түмнүүдийн хоорондын найрамдлыг эрхэмлэх хандлага буй болж байна гэжээ.⁶⁸

Энэ үед Хятадад дотоодын дайн, самуун үргэлжилж, улс төрийн тогтворгүй байдал улам хурцадсаны улмаас Вашингтоны удирдлага Хаалган дахь консулын газраа 1927 оны 4 дүгээр сарын 18-нд түр хааж, Бээжин дэх ерөнхий консулын газарт шилжүүлсэн нь түр биш, бүр мөсөн хаасан хэрэг байжээ. Ийнхүү АНУ-ын Хаалган дахь консулын газрын зургаан жилийн түүх дуусгавар болсон ажээ.

АНУ-ын дипломатч, эрдэмтэн, хатагтай Алгисиа Кэмпбелл⁶⁹ "1987 оны 9 дүгээр сард АНУ ба Өвөр Монголын хоорондын улс төрийн харилцаа, 1915-1927. Хаалган дахь Консулын газрын материалууд" сэдвээр Индианийн их сургуульд улс төрийн шинжлэх ухааны докторын зэрэг хамгаалжээ. Тэрээр 1990-1991 онд АНУ-аас Монгол улсад суугаа ЭСЯ-нд зөвлөхөөр ажиллаж байхдаа дээрхи судалгаагаар улам лавшруулж 1992 онд "Хаалган дахь (Өвөр Монгол) Америкийн консулын газрын 1920-1927 оны илтгэлүүдэд тусгалдсан Гадаад Монголчуудын тухай АНУ-ын Засгийн газрын бйлоглт" нэртэй бүтээл бичиж нийтийн хүртээл болгосон байна. Түүний энэ бүтээл нь урьд өмнө тун ч бага мэдэгдэж байсан

⁶⁸ 1949 онд Нью Жерси муж улсын Пеннингтон хотод төржээ. Алгисиа Кэмпбелл Принстон, Харвардын их сургууль болон Тайванийн Фу Жены их сургуульд 1969-1976 онуудад суралцаж, сонгомол ба орчин үеийн монгол, япон, манж, франц, герман, тэрчлэн латин хэлний мэдлэгтэйгээр төгсөж, орон судлалаар боловсрол олж, 1978 оноос 13 жил төрийн алба тасралтгүй хашихдаа АНУ-ын төрийн департамент болон Сингапур, Тайвань, Япон, НҮБ дахь АНУ-ын төлөөлөгчийн газруудад III нарийн бичгийн даргаас зөвлөх хүртэл хэд, хэдэн дипломат албан тушаалд дэвшилдэн ажиллаж байжээ.

материалуудыг эрдэм шинжилгээний эргэлтэнд оруулж Монголын нэн шинэ үеийн гадаад харилцааны түүхийг тодруулахад чухал хувь нэмэр болсон байна.

Худалдааны харилцаа

1920-иод оны Монгол, Америкийн харилцааны улс төрийн талыг авч үзвэл ерөнхийдөө дээрх дүр зураг харагдах бөгөөд харин худалдааны харилцаа нь улс төрөөс хавьгүй сайн байсныг тэмдэглэвэл зохино. 1920-иод оны Монголын зах зээлийг Америкчууд урьдын адил сонирхсоор байсан юм. Тухайлбал: "Монгол орон түүхий эдийн асар их нөөцтэй учир ... урьд эзэгнэж байсан Хятад бас сувдаг Япон, түүгээр ч үл барам дэлхий нийтийн хэмжээнд хөдөлж байгаа алс холын хүчирхэг Америкийн капиталын хүсэл сонирхлыг татаж байна"⁶⁹ гэж Коминтернийн Алс дорнодын нарийн бичгийн дарга нарын газраас гаргадаг Мэдээлэх бичигт бичиж байжээ.

Монгол Ардын Хувьсгалт Нам, Ардын Засгийн газар ч Америктай улс төр, юуны өмнө худалдааны хүрээнд хамтран ажиллахын чухлыг тэмдэглэж байлаа. 1923 оны 6 дугаар сарын 24-нд тусгай комиссоос боловсруулан нийтэлсэн "Эдийн засгийн үндсэн бодлого" хэмээх бодлогын шинж чанартай баримт бичиг бол түүний тод илрэл юм. Тухайлбал: баримт бичгийн 17 дугаар зүйлд "Монгол улсын гадаад худалдааны учир байцаавал Орос, Рибин, Америк, Англи, Герман зэргийн олон их, бага улс дотроос зарим нь эзэрхэх шунахай бөгөөд бага буурайг дарламттай ба загламттай, зарим нь хурц эрдэмтэй, зарим нь бүүдүүлэг байх мэт чанар дүрс адилгүй учраас зүй нь харилцан худалдаа, ашиг эрдэм соёлын тухай гэрээ болзоо тогтоон нэвтрэлцэхэд хурвэл эрх биш хэдэн давхар эргэцүүлэн хянаж тогтоовол зохино. Герман, Англи, Орос, Америк, Хятад, Рибин хэмээн шилэх сонгоход хурвэл аль ч талаар Герман, Орос, Америк хэмээх мэтээр дэс дараалан орох"⁷⁰ буй за гэжээ. Тусгай комисс энэ баримт бичгийг МАХН-ын II их хурлаас намын программд нэмэн өргөтгөж баталсан 9 дүгээр зүйлтэй адил сацуугаар улс төрийн ба намын хэрэгт удирдлага болговол зохино⁷¹ гэж байсан явдал ч санаасаргүй хэрэг биш байлаа.

20-иод он бол Монгол, Америкийн худалдааны харилцааны оргил үе байсан нь Америкийн олон улсын харилцааны түүхч Д.Фритерсийн судалгаа болон бусад тоо баримтаас тодорхой байна. 1922 онд Монголд англи, Америкийн 5 пүүс ажиллаж байсан бол 1923 онд 23, 1924 онд 62 болж тоо нь хурдан өсчээ.⁷² 1923 онд тэдгээр компаниудын нийт хөрөнгө 2 сая мексик доллараас давж байсан бол⁷³ 1925 он гэхэд зөвхөн английн компаниудын хөрөнгө гэхэд 4.5 сая мексик доллар (1 мексик доллар=1.97 америк доллар) болж, 2 дахин өсч, Америкийн компаниудын хөрөнгө 560 мянган мексик доллар болж байв.⁷⁴ Америк, Английн компаниудын Монголоос авч байсан гол түүхий эд нь урьдын адил хонь, тэмээний ноос, ямааны ноолуур, мөн бага хэмжээний арьс шир байв. 1921 онд АНУ-ын Конгресс Монголд тусгай шинжилгээний анги явуулж судлуулсны үндсэн дээр ноосонд тавьж байсан хоригийг цуцалжээ.⁷⁵ Тиймээс ноосны арилжаа мэдэгдэхүйцээр өссөн байна. Америкийн "Ах дуу Брэннер", "Кауфман энд Ко", "Жозеф Ульманы хувьцаат нийгэмлэг" 1924-1925 онд 670 мянган мексик долларын экспорт, 560 мянган мексик долларын импорт хийжээ.

Зөвхөн 1925 онд Хайлаар хотоор дамжуулан америкчууд 150 мянган пуу ноосыг Монголоос Америк руу гаргажээ.⁷⁶ Ер нь энэ үед гадаадын компаниудын дунд Америкийн пүүсүүд их нэр хүндтэй байжээ. Америкийн "Альберт Гершковитс ба түүний үрсад" компанийн төлөөлөгч ноён Шнур 1922 онд Хүрэн дэх гадаадын компаниудын хурлыг хийлгэж өөрсдийн Худалдааны танхимийн дүрмийг Монголын Засгийн газарт гардуулан өгч байсан байна.⁷⁷ Америкийн эрдэмтэн Ж.Мэрфи японы эх сурвалжийг үндэслэн бичихдээ 1927 онд АНУ монголын экспортын 30 хувийг эзэлж ЗХУ-ын дараа хоёрдугаарт орж байсан гэжээ.⁷⁸

1923 оноос Америкчууд Хүрээ-Хаалганы хооронд зам тээврийн үйлчилгээ эхлүүлж 110 гаруй машиныг ашиглаж байжээ. Харин энэ явцдаа америк спиртийг ихээр нууцалж оруулж байсныг тогтоож ачаа тээвэрт хяналт тавих тогтоолыг Ардын засгийн газраас гаргаж байжээ.⁷⁹

1924 оны Улсын Анхдугаар Их хуралд тавьсан илтгэлдээ ерөнхий сайд Б.Цэрэндорж тэмдэглэхдээ Европ, Америкийн пүүсүүд манай мал аж ахуйн бүтээгдэхүүнийг тухайлан ноос, арьс, ширийг хямд үнээр авч байгааг анхааруулж байв.⁸⁰ Илтгэлтэй

холбогдуулан Их Хурлын төлөөлөгч Жамьянгаас америк, англичууд манай баялагт шунахайрч байгааг таслан зогсоох хэрэгтэй хэмээн хэлж байжээ.⁸¹

Дашрамд тэмдэглэхэд, энэ үед шведийн хэсэг инженерууд Ерөө гол дээр жижиг оврын тээрэм барихад оролцож Улаанбаатарт тоосгоны завод, гар урлалын цех зэргийг байгуулж байжээ. Мөн Кребс тэргүүтэй Дани улсын газар тариалангийн шинжилгээний ангийнхан 1923 онд Монгол оронд ажиллаж байв.⁸²

БНМАУ-ын анхдугаар нармагийн худалдаа 1927 оны 7 дугаар сарын 16-нд Улаанбаатарт нээгдэхэд Англи, Америкийн 8 худалдаачид оролцож байжээ. Нармагаар 600 мянган төгрөгийн барааг нээж ажиллуулсан бөгөөд 150 мянган төгрөгийн түүхий эд борлогдсоны дийлэнх хувийг Америк, Английн худалдаачид худалдан авчээ.⁸³ Харин зүүнтний хувьсгалчирхах үйл ажиллагааны улмаас 1928 оны 7 дугаар сард Хэнтий аймгийн Баян түмний хошуунд нээгдсэн II нармагт Америк, Баруун Европын компаниуд оролцож чадаагүй байна.

Цаашлаад ЗХУ-ын идэвхитэй явууллагаар Ардын засгийн газар 1929 оны 12 дугаар сард гадаад худалдаанд улсын онц эрхийг тогтоосноор гадаадын компаниуд (Германы Остват компаниас бусад) Монголд худалдааны үйл ажиллагаа явуулах бололцоогүй болсон байна.

Судалгаа, шинжилгээний хамтын ажиллагаа

Энэ үед Монгол, Америкийн хоорондын судалгаа, шинжилгээний хамтын ажиллагаа, хэлхээ холбоо, үргэлжлэн хөгжиж байлаа. Энэ нь 1919 оноос Монголд ирж хайгуул, судалгааны ажлаа эхэлж байсан Америкийн эрдэмтэн Р.Ч.Эндрюс тэргүүтэй Төв Азийн шинжилгээний ангийнхны үйл ажиллагаа юм. 1922-1930 оны хооронд тус шинжилгээний анги Монголд таван удаа ирж, хайгуул шинжилгээний ажил хийхдээ Говийн аймгуудын нутгаас 100 гаруй сая жилийн өмнө амьдарч байсан эртний үлэг гүрвэлийн яс, түүний өндөг зэрэг чулуужсан яс үлэмж хэмжээгээр олсон нь тухайн үедээ Америк болон Өрнөдөд томоохон дуулиан болсон билээ.⁸⁴ Энэхүү шинжилгээний аялалд Эндрюсээс гадна мөн Америкийн нэрт палентологич болон археологич эрдэмтэд

Х.Ф.Осборн, В.Гренжер, В.Мэтью нар оролцсон байна. Нэрт археологич Н.К.Нельсон нар мөн Өмнө говиос шинэ чулуун зэвсгийн үеийн маш олон олдвор олсон нь Монголын нэн эртний түүхийн үеийн нэг хэсгийг тодруулахад чухал ач холбогдолтой болсон байна. Сайхь эрдэмтэд өөрсдийн ажлын үр дүнгээ олон боть, ном болгон хэвлүүлсэн нь одоо ч эрдэм шинжилгээнийхээ ач холбогдлыг алдаагүй ажээ.

Мөн Ч.Эндрюс зэрэг эрдэмтэд Монголын судар бичгийн хүрээлэнгийн эрдэмт гишүүн проф. Ж.Цэвээнтэй олонтаа харилцаж байсан бичиг, захидал архивт хадгалагдаж байна. Тухайлбал, проф. Ж.Цэвээнд 1926 онд Эндрюсээс ирүүлсэн нэгэн захидалд бичихдээ "Манай шинжилгээний ангийн талаар өргөн тархсан шүүмжлэл бол Монголын засгийн газраас гараагүй гэдгийг нотлон мэдэгдэж байна... Таны болон танай засгийн газрын тухайд би туйлын нөхөрсөг сэтгэл өвөрлөж явдаг юм... Би хамаг амалснаа бүтдийг нь биелүүлэх эрмэлзэлтэй бөгөөд цуглуулга, номыг дөнгөж бэлэн болмогч Их хүрээнд явуулна гэдгийг батлан илэрхийлэх байна. Танд болон Монголын засгийн газар ажилладаг бусад нөхөддөө гүн хүндэтгэл илэрхийлье"⁵⁵ гэж бичиж байв. Энэ захидалаас нэг зүйлийг ажиглахад Эндрюсийн шинжилгээний ангийнхныг тагнуул, туршуул гэж шүүмжилж байсныг үүнд монголчууд огт холбогдолгүй харин Зөвлөлт Оросуудын явуулж байгаа ажиллагаа гэдгийг тэд сайтар ойлгож байсан нь тодорхой байна.

Мөн үед проф. Ж.Цэвээн Нью-Йорк дахь Рерихийн музейн дэд ерөнхийлөгч Морис Меру Лихтмантай тогтмол харилцаж байжээ.⁵⁶ Энэ нь сүүлд эрдэмтэн Цэвээн авгайд муугаар нөлөөлж "хэрэгтэн" болоход нь баримт болж байсан нь дэндүү харамсалтай. 1930-аад оны үед Монгол, Америкийн харилцаа бүх хүрээнд зогссон гэж хэлж болно. Харин АНУ-аас ЗХУ, Япон, Дундад улс болон Дундад улсаас ЗХУ, Япон, АНУ-тай харилцаж байсан асуудалд Монгол, Америкийн харилцаатай холбоотой зарим зүйлүүд холбогддог бөгөөд үүний нь судлаачдын бүтээлүүдэд тусгалдсан байдаг. Ер нь АНУ, Монголыг хоёр хөрш, ялангуяа Хятадтай харилцах асуудлын хүрээнд авч үзэж байсан бөгөөд үүнд Бээжин дэх АНУ-ын ЭСЯ голлох үүргийг гүйцэтгэж байсан нь тодорхой юм. Үүнтэй холбогдуулан тэмдэглэхэд энэ үеийн

Монголын талаар АНУ ямар байр суурь баримталж байсан зэрэг нь АНУ-ын Бээжин дэх ЭСЯ-ны материалууд дотор байгаань тодорхой бөгөөд мэдээж тэдгээр нь одоо АНУ-ын Төрийн департаментийн архивт байгаа нь лавтай. Эдгээрийг нээлттэй болгож судалгааны эргэлтэнд оруулах хэрэгтэй юм.

АНУ-ын дэд ерөнхийлөгч Хэнри Агард Уоллесийн Монголд хийсэн айлчлал

Дэлхийн II дайн төгсгөлдөө ойртсон 1944 оны зун АНУ-ын дэд ерөнхийлөгч Хэнри Агард Уоллес (1888-1965) Алс Дорнодын орнуудыг зорьжээ. Х.А.Уоллес Чунцин хотноо хүрэлцэн ирж, Чан Кайшитай улзахдаа Японы түрэмгийллийн эсрэг хятадын фронтыг идэвхжүүлэх, ЗХУ-тай нягт хамтран ажиллах, тус улсыг Алс дорнодын байлдаанд түргэн оруулахын ач холбогдлыг Холбоотны нийтийн ашиг сонирхлын үүднээс ятган тайлбарласан байна. Уулзалтын дүнд гаргасан мэдэгдэлд "Хятад ба газар зүйн хувьд түүний ойр их хөрш ЗХУ-ын хоорондын харилцаа нь харилцан ойлголцох үндсэн дээр явагдах ёстой. Мөн бусад хөршүүдтэй хятадын харилцаа тийм байвал зохино. Сөргөлдөөн энх тайвны зорилтод дөхөм үзүүлэхгүй."⁵⁷ гэжээ.

Америкийн дэд ерөнхийлөгч Хятадаас ЗХУ орох замдаа Улаанбаатарт ажил төрлийн айлчлалаар бууж, БНМАУ-ын бодит байдал, хоёр хөрштэйгээ хэрхэн харилцдаг шинж төлвийг тодруулж мэдэх зорилготой байжээ. Х.А.Уоллесын хэлмэрчээр ирсэн эрдэмтэн О.Латтиморын Монголын талаар гаргасан санал, дүгнэлтийн материалаас дүгнэж үзвэл ингэж тэмдэглэх бүрэн үндэстэй юм. Тэрхүү материалд "Гадаад Монгол хэрэг дээрээ удтал тусгаар тогтнож ирсэн ба хятадууд дайны төгсгөлд монголчуудыг хүчээр дагуулж чадахгүй гэдэг нь бидний хувьд чухал баримт юм. Гэхдээ бид бодлогоотой байх хэрэгтэй байх болно. Учир нь дотоод Монголын хүн ам нь монгол хэвээрээ байгаа захын нутгуудад (дотоод Монголын ихэнхийг хятадууд колончилсон тул хятадын болж үлдэнэ гэх болбуу) Гадаад Монголтой нийлэх шаардлага гарах нь мэдээж. Хятад юм уу Оростой бидний найрсаг харилцаа Монголын доторхи эсрэг тэсрэг шаардлагад хөндөгдөх нь бидний сонирхлын хэрэг биш. Иймээс бидний хүсэл сонирхол бол хятадууд

ба монголчууд чөлөөт ард түмний ёсоор тохиролцоонд хүрэхэд оршино. Монголын тусгаар тогтнолыг Хятад зөвшөөрнө үү, Хятадын холбоонд орохыг Монгол чөлөөтэй зөвшөөрөх үү гэдэг нь төдий л хамаатай бус. Яаж ч шийдлээ гэсэн бид Монголтой харилцаа тогтоож тэнд эдийн засгийн үйл ажиллагаа явуулах ёстой⁸⁸ гэсэн дүгнэлт хийжээ.

Х.А.Уоллесаын айлчлалыг бэлтгэх комисст орж ажиллаж байсан ахмад дипломатч, онц бөгөөд бүрэн эрхт элчин сайд П.Шагдарсүрэнгийн дурсамжаас үзвэл ЗХУ-ын ГЯД-аар дамжуулан Монголын Засгийн газартай тохиролцсон ёсоор АНУ-ын дэд ерөнхийлөгч Х.А.Уоллес Улаанбаатарт иржээ.⁸⁹

Ахмад дипломатч С.Лувсангийн дурсамжаар бол Засгийн газарт зөвлөгөөн болж ноён Х.А.Уоллес ямар зорилготой ирэх гэж байгаа, ямар зиндаанд хүлээн авах, хэн уулзаж ярилцах, ямар зүйл ярих, хаана байрлуулах, юу үзүүлж харуулах тухай нэлээд яриа болжээ. Энэ зөвлөгөөнд Х.Чойбалсан, Г.Бумцэнд, Ю.Цэдэнбал, Ч.Сүрэнжав, Д.Дамба, С.Лувсан мөн ГЯД-ны орлогч сайд Э.Намсрай нар оролцсон байна. Зөвлөгөөний эцэст дэд ерөнхийлөгч Х.А.Уоллесыг албан ёсны бус зочноор хүлээн авах, тус улсын ерөнхий сайд бөгөөд ГЯД-ны сайдын хувиар маршал Х.Чойбалсан хүлээн авч уулзаж ярилцах, Нутгийн амины зочид буудлын дэргэд тусгай Өргөө гэр барьж байрлуулах зэрэг бусад асуудлыг шийдэж зочныг дагаж үйлчлэх, утгах, үдэх хүмүүсийг томилжээ.⁹⁰

АНУ-ын дэд ерөнхийлөгч Х.А.Уоллесаын хөлөглөсөн "Дуглас" хэмээх онгоц Буянт-Ухаагийн нисэх онгоцны буудалд газардахад ЕНМАУ, АНУ-ын төрийн далбааг өргөсөн бөгөөд мөн тэнд ЗХУ-аас Монголд сууж байсан бүрэн эрхт төлөөлөгч И.А.Иванов байлцжээ.

Төлөөлөгчдийн бүрэлдэхүүнд эрдэмтэн О.Латимороос гадна орос хэлтэй, эдийн засагч Жон Хазард Кайт, төрийн департаментын хятадын мэргэжилтэн Жек Картер Уинсет нар байжээ. Х.А.Уоллес хожим дурсахдаа "Ерөнхийлөгч намайг Оуэн Латиморыг дагуулж явахыг ятгаад түүнийг Хятад-Оросын харилцааны талаарх дэлхийн хамгийн том мэргэжилтэн гэлээ. Хэдэн зуун жилээр тогтож ирсэн Орос-Хятадын хилийн нөхцөл байдлын талаар үнэхээр гайхаж байгаагаа Рузвелт ярих. Тэрээр

намайг хөдөө аж ахуйн мэргэжилтний хувьд хилийн хоёр талаар ямаршухан амьдарцаж байгааг нарийвчлан ажиглаад ирээдүйд Орос-Хятадын хооронд зөрчил мөргөлдөөн гарсан тохиолдолд үүнийг яаж зөөлрүүлэх боломж буйг судлаарай гэж захисан"⁹¹ гэжээ. Ерөнхий сайд бөгөөд ГЯД-ны сайд Х.Чойбалсан зочдод ирсэн өдөр нь Нутгийн аманд зоог барьжээ. Зочид айлчлалын үеэр төв театрт "Шарай голын гурван хаан" жүжиг, "Учиртай гурван толгой" дуурь, Богд хааны ордон музей, Чойжин ламын сүм музей, Сонгино дахь Биокмбинат үзэж, МУИС-д зочлон монголын ард түмэн их дайны үед өөрийн сургуультай болсонд нь баяр хүргээд эрдэм шинжилгээний зориулалттай хоёр микроскоп бэлэглэжээ.⁹²

АНУ-ын дэд ерөнхийлөгч Х.А.Уоллес 7 дугаар сарын 3-ны өдөр "Үнэн" сонинд ярилцлага өгчээ. Сурвалжлагч ноён Х.А.Уоллесаг "Монгол оронд морилогон буугаад ямар санагдсанаа айлдаж хайрлана уу" хэмээсэнд тэрээр хэлэхдээ "Энэ жил хэдийгээр гантай боловч Монгол улс маш сайн бэлчээртэй нь мэдэгдэж байна. Ийм сайхан бэлчээрт малыг өсгөж болно. Монголын нийсэл Улаанбаатар хот санаснаас олон шинэ байшинтай юм байна. Өчигдөр музейнууд ба монгол үндэсний жүжиг үзсэн. Надад сонирхолтой сайхан санагдав. Энэ өдөр Сонгинын биокмбинатыг үзээд, энэ комбинат хамгийн сүүлийн үеийн сайн техник хэрэглэж буйг мэдэв. Энэ зүйлүүд нь Монгол улсын их мандаж буйг үзүүлж байна"⁹³ гэжээ. "Үнэн" сонинь сурвалжлагч нь эрдэмтэн, зохиолч Ц.Дамдинсүрэн, музей тайлбарлагч нь доктор Б.Ринчин байсан билээ.

С.Лувсангийн дурсамжаас үзэхэд маршал Х.Чойбалсан дэд ерөнхийлөгчтэй хэд, хэдэн удаа уулзаж ярилцжээ. Маршал өөрийн орны түүх тухайлан 1911 оны үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөн, 1921 оны ардын хувьсгалын үр дүнд бүрэлдэн тогтсон Монгол Улс бол тусгаар тогтносон улс гэдгийг мэдэгдэжээ. Түүнчлэн Монгол улс германы фашизмын эсрэг тэмцэж байгаа ЗХУ тэргүүтэй Холбоотон гүрнүүдийн бодлогыг дэмжиж байгаа болон тус хоёр орны 1936 оны гэрээ ёсоор ЗХУ-д чадал чинээний хэрээр тусалж байгаа тухай ярьсан байна. Басхүү Монгол улс гадаад улс түүний дотор АНУ-тай дипломат харилцаа тогтоох эрмэлзлэлтэй байгаагаа тайлбарлажээ.

АНУ-ын дэд ерөнхийлөгчийн Монголд хийсэн богино айлчлал

нь Ялтын 3 гүрний дээд хэмжээний уулзалтын бэлтгэл ажлын хүрээнд болсон нь дараа дараагийн үйл явдлаас тодорхой болсон юм. Холбоотон 3 гүрний удирдагчид Крымд уулзаж дайны төгсгөл, дайны дараах үеийн асуудлаар яриа хэлэлцээ болоход ЗХУ-ын санаачилгаар Монголын тусгаар тогтнолын тухай асуудал хөндөгдөж эхлээд байсан үе байжээ. Тиймээс ч Японы цэргийн генерал Акирагийн хэлсэнчлэн ЗХУ, Дундад улсын дунд орших "учир нь үл ойлгогдох хоёрдмол шинжтэй завсрын бүс" Монгол улсыг газар дээр нь биечлэн танилцахаар хүрэлцэн ирсэн учир энэ байсан ажээ. Ноён Х.А.Уоллес ерөнхийлөгч Ф.Д.Рузвельтэд бичсэн тайландаа "Зөв дэвшил, цэргийн бэлэн байдал, үндэсний ухаан бодол Гадаад Монголд их байгаагийн баталгаа хангалттай байна. Зөвлөлтийн нөлөө их байгаа нь эргэлзээгүй зүйл боловч улс төр, засаг захиргааны хяналт авьяаслаг монгол хүмүүсийн гарт байна. Хятадын суверинитет амархан сэргэх тухай бодол бол бүтэшгүй зүйл. Харин ч дайны дараа Өвөр Монголтой нэгдэх тухай яриа ч гарч мэдэх юм"⁹⁴ гэжээ.

Хуучин түүх бичлэгт энэ айлчлалын тухай таг дуугүй өнгөрдөг байсан билээ. Харин АНУ-ын дэд ерөнхийлөгч Х.А.Уоллесийн энэ айлчлал хожмын хоёр орны харилцааны үүсэл, хөгжлийн сайхан дэвсгэр болсон билээ.

Ашигласан зүйл:

1. Ц.Пунцагноров Монголын автономитын үеийн түүх. 1911-1919. УБ. 1955. 81 дахь тал
2. А.Дамдинсүрэн. Монгол-Америкийн харилцааны эхлэл "Дорно-Өрнө сэтгүүл". 1991. №3
3. Московская торговая экспедиция в Монголию в 1910г. М., 1912, с.317
4. О.Латимор. Нүүдэлчид ба хувьсгалчид УБ, 1994, 109 дэх тал
5. Московская торговая экспед...с.12
6. P. Band, Recent events and personal politics in China. London. 1912, p.352
7. М.И.Боголепов, М.Н.Соболев. Очерки русско-монгольской торговли. Экспедиция в Монголию. Томск. 1911, с.68
8. С.Ичинноров. БНМАУ өөрийн эдийн засгаас гадаадын капиталыг шахан зайлуулсан нь. УБ., 1967, 6 дахь тал

- 9 УТТА. Автономитын фонд. 1, Т.10.ХН 123
- 10 Мөн тэнд
- 11 Мөн тэнд
- 12 Е.М.Даревская. Русская промышленность и наемный труд в дореволюционной Монголии. Труды Иркутского университета. Серия историческая, вып.4, Т.31, 1963, с.49.
- 13 УТТА. Автономитын фонд. 1, Т.10.ХН 123
- 14 Мөн тэнд
- 15 "Известия Улан-Батор хот". 1927.1.22
- 17 Мөн тэнд
- 18 "Ардын эрх сонин" 1995.2.4 №20
- 19 УТТА. Автономитын Ф.1.Т.10.ХН 125, жур. "Китая и Япония" 1916 №241
- 20 Монголын ард түмний 1911 оны үндэсний эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэл (1900-1914), баримт бичгүүдийн эмхтгэл. УБ., 1982. 61 дэх тал
- 21 Ц.Пунцагноров. Монголын автономитын үеийн түүх. 1911-1919 УБ., 1955. 85 дахь
- 22 Мөн тэнд
- 23 G.Friters Outer Mongolia and its International relations. London. 1951, p.275
- 24 Мөн тэнд
- 25 William W. Rockhill. "Issues of Outer Mongolia" Journal of American Asiatic Association. May. 1914, vol.XIV. No.4
- 26 Б.Ширэндэв. Монгол Ардын Хувьсгалын түүх УБ., 1969. 49 дэх тал
- 27 Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878-1917гг. Т.10, с.340
- 28 Мөн тэнд с.341
- 29 Мөн тэнд с.356-357
- 30 Мөн тэнд с.358
- 31 УТТА. Ф.5.Т.30. ХН5
- 32 Мөн тэнд
- 33 Б.Ширэндэв. Монголия на рубеже XIX-XX веков. УБ., 1964, с.68
- 34 G.Friters. Outer Mongolia...P.276
- 35 Andrews R. Across Mongolian Plains, New York, London., 1921
- 36 Journal. "Millard's review" 1918. October, p.238
- 37 The Diluv Kiyatag, Memoirs and Autobiography of Mongol Buddhist Reincarnation in Religion and Revolution by Owen Lattimore and Fujiko Isono. 1982. Weisbaden, p.91
- 38 Мөн тэнд p.162
- 39 Мөн тэнд p.167

- 40 мөн тэнд р. 169
- 41 О.Латтимор. Нүүдэлчид ба хувьсгалчид. УБ., 1994. 81 дэх тал
- 42 F. Larson, Lamas of Mongolia. Boston. 1930
- 43 F. Larson, Lamas of Mongolia. Atlantic Monthly. 1930. March, Vol. 14.
- 44 F. Larson, Mongolia Nobility. 1930. February. Vol. 145
- 45 A. J. Campi "Perceptions of the Outer Mongols by the United States government as a reflected in Kalgan (inner Mongolia) US Consular records 1920-1927. "Mongolian Studies" vol. XIV, year 1992. Pp. 84-85"
- 46 мөн тэнд р. 98
- 47 The Diluv Khutagt... р. 169
- 48 мөн тэнд
- 49 мөн тэнд
- 50 А. J. Campi... р. 85
- 51 мөн тэнд р. 83
- 52 мөн тэнд р. 100-101
- 53 мөн тэнд р. 102-103
- 54 МАХН-ын түүхийн зарим чухал баримтууд/1920-1924/ УБ., 1946. 64-65 дахь тал
- 55 А. J. Campi... р. 115
- 56 БНМАУ-ын гадаад харилцааны баримт бичгүүдийн эмхтгэл. I боть, УБ., 1964. 6 дахь тал
- 57 мөн тэнд 8 дахь тал
- 58 А. J. Campi... р. 115
- 59 Б.Лхамсүрэн. Из истории внешних сношений Монгольской Народной Республики (1921-1945гг), "Современная Монголия", 1957. №5-6, с. 37
- 60 Документы внешней политики СССР, Т. 4, с. 370-371
- 61 Д. Даш. Борис Захарович Шумяцкий. УБ., 1987, 100 дахь тал
- 62 А. J. Campi... р. 87
- 63 мөн тэнд р. 89
- 64 мөн тэнд р. 93
- 65 мөн тэнд р. 94
- 66 мөн тэнд р. 95-96
- 67 мөн тэнд р. 97
- 68 мөн тэнд
- 69 Монгол-Зөвлөлтийн харилцаа. Баримт бичгүүдийн эмхтгэл. 1921-1974, 1 боть УБ., 1976. 74 дэх тал
- 70 УТТА. Лавлах номын сан 3/2330-ын 7-9 дэх тал, хэвлэмэлээс
- 71 мөн тэнд
- 72 Протоколы 1 Великого Народного Хурала МНР. УБ., 1925. С. 131
- 73 жур. "Жизнь бурятий" 1926. №4-6. С. 12

- 74 мөн тэнд с. 13
- 75 М. И. Гольман. Проблемы Новейшей Истории МНР в Буржуазной Историографии США. М., 1970. С. 80
- 76 мөн тэнд с. 79
- 77 мөн тэнд с. 80
- 78 G. Murphy. The Economic Development of the Outer Mongolian Economy in Recent times, Ann Arbor. Michigan University Microfilms, 1957, p. 226
- 79 "Заря" 20.09.1923. М. Гольманы номонд
- 80 Протоколы I Великого Народного Хурала МНР. УБ., с. 10
- 81 мөн тэнд
- 82 М. Гольман... с. 101
- 83 Үнэн сонин 1927 он №24
- 84 Р. Чимид. Лууны яс-Өнөөдөр 1990 он №9-10
- 85 Монголын Үндэсний Түүхийн Музейн архив. Ж.Цэвээнжий холбоотой материалууд. №24
- 86 мөн тэнд №32, 46
- 87 Б.Лхамсүрэн Монголын гадаад орчин, төрийн тусгаар тогтнол УБ., 1995. 76 дахь тал
- 88 O. Lattimore. Solution in Asia. Boston 1945., pp. 177-178
- 89 П. Шагдарсүрэн "Миний мэдэх маршал Х. Чойбалсан" УБ., 2000. 114 дэх тал
- 90 С. Лувсан Туулсан зам. УБ., 1988. 71 дэх тал
- 91 Newtman, Robert P. Owen Lattimore and the "loss" of China. University of California Press, Berkeley Los Angeles. 1979, Oxford.
- 92 Үнэн сонин 1944.07.04
- 93 мөн тэнд
- 94 Foreign Relations, 1944. Vice President Wallace to President Roosevelt (Washington 1944) p. 132